

POSTAVENÍ ŽENY V PRÁVU OBČANSKÉM A RODINNÉM

I. ÚVODNÍ POZNÁMKY

1. Soukromoprávní vztahy na území našeho státu jsou již historicky (a to dlouhodobě), pokud jde o postavení ženy příznivější než v jiných právních úpravách. Např. podle práva římského a německého nemohla nikdy žena dosáhnout plné samostatnosti. Naopak v českém zemském právu tomu bylo jinak.

Právní nerovnost podle římského a německého práva spočívala totiž v tzv. *mundiu* a poručení, pod které žena spadala proto, že byla ženou („*ob imbecillitatum sexus*“), toto však důvodem každé nerovnosti muže a ženy ve starém českém právu nebylo. Tzv. „oddělená žena“, tedy taková, která se stala samostatnou (např. vdova), požívala veškerých práv náležejících mužům. Tak např. formuloval Všehrd „velmi jasně, že vkročí-li žena jako dědička ve zboží otce svého, má užívat-li jej (tj. dědictví) jako syn, vkročí-li i v jiná práva všechna, pohlaví mužskému příslušná“. Tuto vzácnou zásadu rovnoprávnosti neobsahovalo právo římské ani německé, takže tam žena takového postavení samostatnosti nemohla dosáhnout.¹⁾

Nicméně občanské právo v majetkových vztazích ještě před vznikem samostatného československého státu a posléze i po něm respektovalo rovnoprávné postavení ženy. Pokud šlo o některé rodinné právní vztahy, tu se nerovnoprávné postavení projevovalo – zejména v rozdílné úpravě manželských práv a povinností pro muže a pro ženu.

V právu občanském a rodinném byla zásada rovnoprávného postavení muže a ženy provedena postupně zákonodárstvím, které následovalo po vydání Ústavy 9. května v r. 1948. Šlo zejména o zákon o právu rodinném č. 265/1949 Sb., občanský zákoník č. 141/1950 Sb. a později v r. 1963 o zákon o rodině č. 94/1963 Sb. a obč. zákoník č. 40/1963 Sb., obojí ve znění novel. Poslední dva zákony jsou doposud platnou právní úpravou, byť po roce 1989 jsou v některých směrech, jak bude dále vyloženo, podstatně novelizovány.

¹⁾ „Tato zásada rovnoprávnosti ženy s mužem měla dalekosáhlejší důsledky v právním postavení ženy, poskytující jí i právo, které ženě odpírala zákonodárství pozdější, totiž právo být poručnící. Právo římské a německé vyloučilo ženu od výkonu tohoto práva v rodinném právu neobyčejně důležitého, považuje ji za duševně méně schopnou k zastávání takové úlohy. Tím více vynikne neobyčejná pokrokovost starého práva českého, které považovalo nejen za zcela přirozené, aby ženy byly poručnícmi, nýbrž nepřipouštění ženy k poručnictví považovalo za porušení základů práva českého. Jaký to tedy do očí bijící rozdíl, čteme-li, co Všehrd v XV. století o poručení napsal a přihlédneme-li k tomu, co ustanovoval § 192 obč. zákona rakouského (z r. 1811) před novelizací: „Ze se poručení nemá osobám ženského pohlaví svěřovati.“ Tímto ustanovením stálo staré právo české výše, než mnohé zákonodárství XIX. století. Slov. Kozáková, Postavení ženy v českém právu zemském, Praha 1926.

Kdybychom měli stručně charakterizovat legislativní vývoj i právní a společenskou praxi v uplatnění principu rovného postavení muže a ženy v soukromém právu, lze říci, že tento princip působil pozitivně, jeho vtělení do právního řádu bylo akceptováno bez dramatického usílí či odporu toho či onoho pohlaví. Rovnoprávné postavení muže a ženy v soukromém právu přestalo v druhé polovině tohoto století v našem státě být „problémem“, požadavkem, který by bylo třeba řešit, či svádět o jeho prosazení politický či parlamentní boj směřující k legislativním změnám.

Právní postavení ženy je stejné jako postavení muže. Zákonodárství v této otázce rovnoprávnosti podává její standardní provedení, formálně odpovídající požadavkům mezinárodních dokumentů.

Vážné problémy v oblasti rovnoprávnosti muže a ženy se však začaly projevovat v jiném ohledu. Zdrojem konfliktu je totiž skutečnost, že formálně, byť do detailu provedená rovnoprávnost nese s sebou sémě zrodu vážných společenských i osobních (tj. občanských) diferencí; pokud chybí – nevytvořily se či pominuly – podmínky pro její **materiální realizaci**. Sama rovnoprávnost jako princip úpravy osobních a majetkových práv neznamená, že komukoliv zaručuje rovné, ekvivalentní osobní či hmotné postavení.

Přesto i formální rovnoprávnost je z historických i politických hledisek ve srovnání se zákonodárstvím jiných států, zejména třetího světa, velkou vymožeností. Současná generace žen – starších, ale též těch nejmladších – vnímá rovnoprávnost jako naprostou samozřejmost. Kupodivu ani extrémní feminismus nenašel větší odezvu. Lze říci, že ani u mužské části populace sám princip rovnoprávnosti není oponován. Snad je tomu tak proto, že již střední generace mužů vyrostla a byla vychována v klimatu rovnoprávnosti. Na druhé straně však lze pozorovat, že část mužské populace promyšleně využívá a udržuje fakticitu společenské nerovnosti v širších společenských strukturách, event. i v rodinném společenství. Zejména se markantně projevuje tento jev v životě veřejném, v politických a mocenských vládních funkcích. Od vzniku samostatné Československé republiky nebyla žádná žena např. ministerskou předsedkyní, od vzniku ČR teprve letos tj. v roce 1997 se stala ministryní žena, a to ministryní spravedlnosti.

Právní postavení ženy je ovšem významným způsobem ovlivňováno mateřstvím, které je potenciální u většiny žen. Fyziologické jevy provázejí sexuální a reprodukční schopnost žen a jsou stále ještě nezastupitelné a předznamenávají zásadní bilogickou odlišnost muže a ženy. Moderní právní úpravy stanoví některé právní formy speciální právní ochrany zdraví žen a jejich mateřství. Právo počítá s těsným fyzickým sejetím matky a jejího dítěte a respektuje je v mnoha ohledech. Moderní medicína, jak ukážeme dále, však klade některé nové etické a filozofické otázky. Pokud právo nereaguje na právní úpravu některých problematik – (zejm. v oblasti asistované reprodukce lidského rodu) bude třeba tuto oblast lidských vztahů upravit.

Právní úprava souvisí s postavením ženy (zejména rozsah a obsah práv a povinností v právu veřejném, i soukromém – rovnoprávnost či diferenciace) obvykle podstatně souvisela s právním postavením dítěte. Starořímská „moc otcovská“ hluboce ovlivnila právní myšlení i filosofii tzv. ženské otázky. Vnímání dítěte jako zrovnoprávněného subjektu práv přináší až druhá polovina dvacátého století a lze říci, že teprve rovnoprávné postavení dítěte je tím, co vyvažuje plně misku vah na straně ženy a dítěte

oproti kdysi suverennímu, mocenskému postavení otce rodiny a manžela, postavení, které ještě do dnešní doby vykazuje hospodářskou a politickou převahu.

2. Během života ženy – od dětství do dospělosti, středního věku a stáří, frekvencí právní otázky rozdílného druhu. Pochopitelně, že otázky soukromoprávní – stejně jako u každé fyzické osoby dominují – víceméně v různých životních obdobích akcentují různé právní problémy. Tak např. u dětí, tj. nezletilých dívek frekvencí podstatně častěji útok v oblasti sexuální ze strany mužské populace (pohlavní zneužívání, znásilnění a další trestné činy), dětská a dívčí populace představuje „zranitelné sexuální objekty“. Nezralé rodičovství ohrožuje především nezletilé dívky, přičemž zploditeli jejich dětí jsou většinou muži již zletilí (i když ne vždy lze tvrdit, že dostatečně zralí pro uzavření manželství).

Sexuální zneužívání dětské ženské populace a sotva dospívajících dívek ohrožuje tuto část populace především zdravotně, ale též psychicky i mravně. Zejména umělé přerušování těhotenství u velmi mladých primipar je závažným lékařským úkonem. Nezralé mateřství zasahuje mnohem podstatněji do života i do další profesní kariéry ženy, event. jejího psychického, citového vývoje, než tomu je v event. případě opačném, u nezletilého muže – otce. V oblasti práva soukromého je třeba si povšimnout několika otázek právního postavení neprovdané nezletilé matky, k němuž se v dalším textu vrátíme.

Největší, a to nejzávažnějších problémů se projevuje ve skupině žen produktivního věku.

Tu je možno rozdělit ženy do tří skupin:

- a) ženy bezdětné,
- b) matky nezletilých dětí,
- c) matky, jejichž děti již dospěly.

ad a) Tato první skupina v praxi soukromého práva nepřináší nějaké speciální problémy, které by vyžadovaly rozsáhlé zkoumání. Rodinné právní kodexy doposud hodnotily přínos osobní péče nejen o děti, ale též o společnou domácnost toho z manželů, který se jí věnuje. Tradičně ale též po léta o tom svědčily i výsledky různých výzkumů, věnují péči o domácnost ženy. Protože naprostá většina žen téměř po celou dobu svého rodinného (obvykle manželského) života se uplatňuje též profesionálně, představovaly bezdětné ženy, zabývající se jen svou domácností a péčí o manžela, spíše výjimečný jev. V souvislosti s hlubokými změnami v ekonomice naší společnosti a tím i chováním rodin, může však k tomuto jevu docházet častěji např. v souvislosti s nezaměstnaností, která mnohdy postihuje ženy více než muže. K podrobnostem se opět vrátíme dále v souvislosti s výkladem vyživovací povinnosti.

ad b) Ženy matky tvoří početně největší skupinu, kde vzniká řada problémů, jimiž se zabývá soukromé právo – rodinné a občanské. Z hlediska sociálního vytváří se uvnitř této skupiny ještě několik dalších podskupin, na něž sice dopadá formálně stejná právní úprava, avšak již soudní rozhodování ukazuje na zvláštnosti, které přináší život. Jsou to tyto podskupiny:

- ba) matky žijící v úplné manželské rodině
  - 1. s otcem svých dětí,
  - 2. s manželem a dětmi, které nejsou společnými dětmi, či společné je jen některé z nich,
- bb) matky žijící s dětmi ve faktickém trvalém vztahu s druhem a buďto mají nebo nemají společné děti,
- bc) matky žijící s dítětem v neúplné rodině, jež vznikla:
  - a) úmrtím manžela, otce dětí,
  - b) faktickým rozchodem,
  - c) rozvodem,
  - d) úplná rodina nebyla nikdy vytvořena,
  - e) neúplná rodina byla vytvořena osvojením dítěte,
  - f) neúplná rodina byla vytvořena svěřením dítěte do pěstounské péče nebo do péče podle § 45 odst. 1 zákona o rodině,
  - g) hypoteticky by sem mohla patřit i možnost vytvoření neúplné rodiny oplodněním ženy (heterogenní inseminace, fertilizace in vitro);
- bd) matky nežijící se svým dítětem
  - a) protože nemají o dítě zájem (dítě opouštějí),
  - b) byly zbaveny rodičovských práv k dítěti a dítě bylo svěřeno do výchovy druhému rodiči či někomu jinému,
  - c) dítě bylo svěřeno druhému rodiči (otci), ačkoli matka projevuje stejně dobré vlastnosti, péči a zájem o dítě jako otec. To je nejobtížnější problém rozvodu rodičů s nezletilými dětmi.

V postavení ženy produktivního věku se prolínají především právní otázky spojené se zvoleným typem soužití s mužem – manželství či partnerský vztah bez manželství a právní otázky rodičovství. Právní problematika týkající se typu soužití záleží především v určení společenského statutu – žena provdaná či neprovdaná – od něhož se odvíjí právní regulace majetkových vztahů (společná majetková práva, dědění), zákonná vyživovací povinnost, jakož i některé právní otázky související s rodičovstvím, pokud je zákon spojuje s manželstvím.

Pokud jde o ženu v postproduktivním věku, právní otázky v oblasti práva soukromého spíše ustupují do pozadí a naopak přicházejí v úvahu právní nároky z důchodového zabezpečení a sociální péče. Postavení žen ve vyšších věkových skupinách charakterizuje osamělost (dožívají se průměrně vyššího věku) a relativní chudoba související s průměrně nižšími příjmy z důchodového zabezpečení. I v našem státě projevuje se evropský fenomén nazývaný feminizace chudoby. O těchto otázkách však pojednává další partie studie.

II. PODROBNĚJI K NĚKTERÝM OTÁZKÁM ŽEN PŘEDPRODUKČNÍHO VĚKU

1. První znaky pohlavního dospívání projevují se u ženské populace již mezi 12. – 13. rokem věku. Velmi výjimečně dochází již v tomto věku k otěhotnění

a porodu přesto, že trestní zákon zakazuje soulož s osobou mladší 15 let. Zákon o rodině dovoluje uzavření manželství nezletilci mladšímu 18 let a staršímu 16 let (§ 13 ZR). Uzavření manželství musí na jeho žádost povolit soud. Soud povoluje uzavření manželství nezletilci s konkrétní osobou, protože v souladu se zákonem zkoumá, zda k uzavření tohoto konkrétního manželství vedou důležité důvody, a zda bude v souladu se společenským účelem manželství. Teprve uzavřením manželství nabývá pak nezletilec zletilosti, tedy mimo jiné způsobilosti k právním úkonům v plném rozsahu. Pochopitelně, že ustanovení § 13 ZR se rovnoprávně vztahuje na obě pohlaví. Nicméně společenská problematika (reálná, sociální) vzniká v praxi převážně jen pokud jde o nezletilé dívky. Neboť jsou to převážně ony, které se o udělení povolení uzavřít manželství na soudy obracují. Jako důvod vstupu do manželství uvádějí téměř ve stu procentech případy těhotenství. Takový obraz praxe se jevil po několik desítek let v bývalém totalitním státě. Je možné, že se postupně situace bude měnit v souvislosti s rozšiřováním a zkvalitňováním znalostí o sexuálním životě a rodičovství. Současně však zřejmě i chování nejmladší generace ovlivní postoje a představy o životních hodnotách, k nimž patří rozhodnutí o životě v manželství, o rodičovství, přípravě na povolání, profesionální uplatnění, různé další životní zájmy patřící k mladému věku, jako je poznávání cizích zemí, studium v cizině apod.

Právní úprava sama o sobě neovlivní biologický jev pohlavního dozrávání, které se posunulo do nižšího věku a s tím související sexuální styk, event. otěhotnění nezletilé dívky. Ukazuje se, že část dospělé mužské populace vyhledává právě tyto nejmladší ženy jako žádoucí sexuální objekty, často i pro jejich nezkušenost, event. i proto, že onemocnění přenosnými venerickými chorobami a zejména AIDS je méně pravděpodobné. Tato část dospělé mužské populace též počítá s tím, že pokud nezletilá otěhotní, bude spíše jen výjimečně řešit svoji situaci sňatkem. Konec konců i proto, že jsou to často ženatí muži, kteří sexuální styk s nezletilými vyhledávají. Včasně poučení nezletilých žen je základní prevencí nežádoucího otěhotnění. Za velmi kritický rok lze považovat období od 15 do 16 let, kdy sexuální styk s nezletilou je již zákonem „dovolen“. Současná nabídka antikoncepčních prostředků je široká a umožňuje účinně se bránit nežádoucímu početí. I když je z hlediska psychologického velmi náročné a svým způsobem specifické (zejména pokud jde o otevřenost, ale na druhé straně takt a jistou šetrnost poučení) působení na nejmladší ženy, které nabývají sexuální zkušenost, je toto působení nutné. Nechtěné těhotenství a jeho řešení buď interrupcí, nebo tím, že žena se stane matkou, by měla být výjimečným jevem. Ani manželství v nejnížší věkové skupině není něčím, co by měla společnost považovat za samozřejmost a projev „svobodné volby“. Pro nezletilce formování jeho vůle k rodičovství a event. manželství v podstatě vždy je jen východiskem, než rozmyslem, ústícím ve „svobodnou volbu“.

Nezletilé svobodné matce vznikají především právní problémy, související s jejím rodičovstvím. Není sporu o tom, že je matkou dítěte a toto mateřství musí být právně konstatováno. Podle platné úpravy svého mateřství jako takového se nemůže matka vzdát. Tj. nepřichází v úvahu ani tzv. utajený porod, bez zápisu biologické matky do matriky. Zápis do matriky musí být vždy proveden. Otcovství k tomuto dítěti může být určeno dvojím způsobem. Buďto dojde k souhlasnému prohlášení matky a otce (před příslušnou matrikou nebo soudem – srov. §§ 52, 53 ZR), nebo určí otcovství

soud – srov. §§ 54 a násl. ZR. Původně spornou otázku, zda souhlasné prohlášení o otcovství může učinit i nezletilý, řešila již před lety judikatura – srov. R 48/1984 – způsobilost nezletilých osob k určení otcovství souhlasným prohlášením rodičů podle ustanovení § 52 odst. 1 zák. o rodině je třeba (ve smyslu ustanovení § 104 zák. o rodině) posuzovat podle ustanovení § 9 OZ.

Otcovství tedy může být určeno souhlasným prohlášením nezletilých rodičů podle ustanovení § 52 odst. 1 zák. o rodině, pokud je takové prohlášení přiměřené rozumové a mravní vyspělosti nezletilce, odpovídající jeho věku a pokud je nezletilý rodič schopen posoudit význam tohoto prohlášení.

Jinou je otázka nesení rodičovských práv a povinností a jejich výkonu. Právo vychovávat dítě, zastupovat je (zákonné zastoupení) a spravovat jeho záležitosti, především majetkové, nemá ten z rodičů, který nemá způsobilost k právním úkonům v plném rozsahu. Nebo-li nezletilý rodič není nositelem těchto rodičovských práv a nemůže je ani vykonávat. Tu se však dostáváme k závažnému problému: V praxi někdy může docházet ke konfliktu ve výkonu rodičovských práv – zákonného zástupce nezletilého rodiče a projevů vůle nezletilého rodiče k jeho vlastnímu dítěti. Konkrétním případem by např. bylo, když by rodič nutil svým příkazem nezletilou matku (svou dceru), aby dítě předala do některého typu náhradní péče – ústavní či jiné, zejména, aby se dítěte „vzdala“. Jiným příkladem by mohla být situace, kdy nezletilá matka by souhlasila s určením otcovství u dítěte zletilým otcem. On sám by potom např. vystavil souhlas s osvojením tohoto dítěte bez zřetele k určitému osvojiteli (srov. § 68 odst. 1 písm. b) ZR) a dítě by předal k osvojení. Je toto možné, nezletilá matka je chráněna, či je třeba ji chránit, tedy přihlídnout k její vůli? Domníváme se, že pouhý formální výklad zákona o rodině tu není možný. *Přesto, že nezletilý rodič není nositelem rodičovských práv, zejména zákonným zástupcem dítěte, není vůči dítěti bezprávný a má k němu dokonce řadu povinností.* Není pochyb o tom, že pokud to je možné, je povinen poskytnout dítěti osobní péči, nesmí dítě opustit aniž by zajistil někoho, kdo by se o dítě postaral. Má k dítěti zákonnou vyživovací povinnost, pokud má předpoklady k jejímu plnění (srov. § 96 ZR). Např. nezletilý rodič by byl vlastníkem majetku vynášejícího takový pravidelný výnos, jenž by umožňoval poskytovat výživné nezletilci.

Na vztah nezletilého rodiče a dítěte nelze podle našeho názoru nahlížet pouze „jednosměrně“ – tj. rodič – dítě, ale též opačným směrem – dítě – rodič. Tu je třeba obrátit se k základním pramenům práva – charakterem ústavního, které vyjadřují principy a podstatu regulace základních lidských práv, k nimž vztah dítěte a rodiče patří nadevší pochybnost.

Právo dítěte na péči vlastních rodičů, pokud je to možné, uvádí čl. 7 Úmluvy o právech dítěte. Lze tedy říci, že nějaký závěr zdůvodňující nepřiznání nezletilému rodiči jeho rodičovských práv striktně jeho nezletilostí, je neudržitelný.

Nezletilá matka potřebuje především pomoc společnosti – především své rodiny a pokud takovou pomoc rodina odmítá, či není schopna ji poskytnout je třeba, aby nastoupila promyšlená a především humánní sociální práce, a to na nejvyšší odborné úrovni.

K tomu, aby řešení, které bude zvoleno, odpovídalo nejlepším zájmům jak budoucí matky, tak i zájmům dítěte, které se má narodit, by měly být vytvořeny objektivní

předpoklady. Každá nezletilá matka by měla mít možnost – pokud se dostane do kolize ve své vlastní rodině – obrátit se na kvalifikované poradenství a sociální službu. Nikdy by nemělo dojít k tomu, aby na bezbrannou nezletilou byl činěn jakýkoli nátlak v tom smyslu, aby se nezletilá podrobila umělému přerušování těhotenství, event. aby příslibila, že až se dítě narodí, dá souhlas k osvojení. Ten, kdo vede nezletilou matku k tomu, aby dítě porodila a ponechala si ho, musí současně promyslet a nabídnout konkrétní pomoc obtížného startu takového rodičovství. Možnosti jsou různé – je možné, že vlastní rodina nezletilé matky se nakonec se vzniklou situací smíří a pomůže jí (nemusí to být rodiče nezletilé, ale někdo z dalších příbuzných – prarodič, teta apod.), nebo otec očekávaného dítěte projeví rozhodnost nastalou situací příznivě vyřešit. Pokud však nezletilá matka projeví nízký stupeň zralosti a schopnosti své mateřství realizovat, pak jí rozhodně v humanizované společnosti jen jako krajní řešení má být nabídnuto ponechání dítěte v kojeneckém ústavu. Toto řešení je minimalizovaná pomoc ze strany společnosti, byť hmotné (finanční) náklady jsou značné, ale efekt je, pokud jde o vývoj dítěte, diskutabilní. Zatím nejlepším řešením této situace je umožnit matce spolu s dítětem žít a osobně se o ně starat ve speciálním zařízení pro matky s dítětem. Jde o ideu, která byla v sociální práci prosazována již před léty²⁾.

V praxi se projevila jen v malém rozsahu a teprve v posledních letech se začíná více prosazovat. Tyto domovy mají perspektivní možnosti, zejména pokud by se na ně zaměřila některá humanitární občanská sdružení.

V takovém domově dostane se matce a dítěti pomoci v otázkách životně rozhodujících pro jejich společenskou existenci: v první řadě je matce s dítětem na určitou dobu poskytnuto kvalitní ubytování, dále pak sociální (event. i právní) a zdravotní pomoc a péče. To vše dohromady směřuje k mateřské resocializaci a pozdějšímu zapojení do normálního života v rodinných a širších společenských strukturách.

Výzkum, provedený v zatím ojedinělém domově pro matky s dětmi, provozovaném Magistrátem hl. města Prahy (Uhřetěves), ukázal na některé zajímavé výsledky.³⁾

V tomto ústavu byly umístěny převážně jen matky zletilé a jen málo z nich bylo ve věku 18 let. Převážně šlo o ženy svobodné, pocházející z rodiny, kde se rodiče rozvedli, vlastní matka event. žije s otčímem. Zajímavým údajem je i výsledek resocializace – téměř v polovině případů odchází matka s dítětem do vlastního „sociálního bytu“, dále je velmi zajímavé, že ze 63 zkoumaných matek s dětmi jen 4 děti byly posléze umístěny do kojeneckého ústavu (matka je opustila) a jen dvě byly svěřeny do cizí péče. Jak ukazují tabulky⁴⁾, matky se většinou provdaly, nebo odešly za druhem či ke svým rodičům, přesto, že většinou šlo o matky již zletilé.

Na jednu významnou otázku ve svých závěrech autorka upozorňuje – totiž na to, že je nutné, aby takovýto Domov měl jako kmenového pracovníka kvalifikovaného sociálního pracovníka, který by se plně věnoval sociální práci. Ta by se měla rozvíjet

²⁾ Srov. Radvanová, *Neprovdaná matka*, Acta Universitatis Carolinae-Juridica, 1971

Radvanová a kol., *Žena a právo*, Orbis 1970

Šafářová, *Neúplné rodiny a domovy pro matky s dětmi*, jako instituce pomoci neúplným rodinám (diplomová práce, Filosofická fakulta UK, 1995)

³⁾ Jde o nepublikovanou diplomovou práci Marie Šafářové z Filosofické fakulty UK, Katedra sociální práce.

⁴⁾ Srovn. příloha

zejména ve směru přípravy matek na život mimo domov – především vedením k samostatnosti, nezávislosti a získávání potřebných sociálních dovedností.⁵⁾

Tu bych chtěla podotknout, že zejména pokud jde o nezletilé matky s dítětem, je třeba se jim věnovat podstatně více a též jejich resocializace je svým způsobem složitější. Náročnější jsou i problémy související s právní pomocí těmto matkám.

Je zřejmé, že nebude v budoucnosti v silách státních orgánů, aby jen na nich ležela tíže organizování této formy sociální pomoci matce a dítěti. Měla by tu nastoupit humanitární sdružení, možná by bylo dostačující, kdyby jedna či dvě takové organizace se plně této činnosti věnovaly – specializovaly by se na tento sociální servis. Ve spolupráci se státními orgány, event. i dalšími jinak zaměřenými sdruženími, by mohly promyšleně postupovat tak, aby co největšímu počtu dětí byla zachována vlastní dobrá matka, taková, jež pouze potřebovala překlenout s dítětem těžké životní období a podat pomocnou ruku. Jde o matky, které dítě přijímají, mají k němu vřelý vztah a jsou zde předpoklady, že své schopnosti pečovat o dítě a vychovat je zvládnou a budou dále je rozvíjet. Do určité míry je třeba působit na tyto matky i pokud jde o volbu jejich životního partnera, s nímž event. bude společně dítě vychovávat. Tato otázka by neměla zůstat stranou zájmu sociálního pracovníka, který v domově působí. Měl by mít možnost nabídnout těmto matkám bezplatně poradenství nejen v oblasti péče o dítě, ale též sexuálního a partnerského soužití muže a ženy a vytváření rodinného zázemí pro dítě.

Podle statistických údajů v době nezletilosti uzavírá sňatek nejvíce žen, kterým je na začátku roku, za něž se údaje uvádějí, 17 let. Spolu s údaji o mladší věkové skupině lze říci, že se provdá na šest tisíc žen, které jsou v době sňatku těhotné (jiné důvody v naprosté většině případů k uzavření manželství zde nevedou). Tyto provdané matky nabývají plnou způsobilost k právním úkonům a mají tedy rodičovská práva též v plném rozsahu (srov. § 802).

Z hlediska současného depopulačního trendu v našem státě je třeba této skupině věnovat pozornost. Je možné, že v příštích letech se bude počet těhotenství a sňatků nezletilých žen ještě snižovat. Přesto však zřejmě nebude tato skupina představovat zanedbatelný počet dětí, které by se mohly narodit a společnost by se neměla stavět k tomuto mateřství zcela negativně. O formách pomoci je třeba uvažovat a nezamítat je.

Další otázkou související s otěhotněním nezletilých je umělé přerušování těhotenství (interrupce), upravené zákonem č. 66/1986 Sb. ve znění pozdějších předpisů a příslušnými vyhláškami. Právní řád ČR patří k těm, které uznávají v určité širší přerušování těhotenství a koncipují je jako ryze osobnostní právo, jehož uplatnění je ve výlučné dispozici ženy a to i vdané.⁶⁾

Zákonná úprava řeší též opětovně diskutovaný problém – postup při přerušování těhotenství nezletilé ženy. V zahraničí se – podobně jako u antikoncepce – prosazuje požadavek respektovat vůli vyspělé nezletilé, pokud jde o potřebu souhlasu zákonného zástupce a o důvěrnost ohledně interrupce vůči rodičům dívky. Zákonodárství ČR zvolilo hranici 16 let, uznávanou i v některých jiných zemích. K provedení

⁵⁾ srov. Šafářová, cit. dílo

⁶⁾ Srov. J. Stěpán, Právo a moderní lékařství – str. 130, Panorama, Praha 1989

interrupce u dívky, která dovršila tento věk, není třeba souhlasu zákonného zástupce⁷⁾.

2. Již jsme se úvodem zmínili o výkonu rodičovských práv nezletilé (tj. neprovdané) matky, tj. o tom, že sice není nositelkou, není zákonným zástupcem dítěte, ale že tím není řečeno, že by neměla právo mít dítě u sebe, osobně o ně pečovat atd. a že jí dítě nemůže být bezdůvodně odňato jen proto, že je nezletilá. S tím souvisí i procesní postavení této matky ve věcech výchovy a výživy jejího dítěte.

Dítěti nezletilé matky je soud povinen stanovit zákonného zástupce opatrovníka (tj. podle terminologie běžně používané poručníka) podle § 78 zák. o rodině. Ten je zákonným zástupcem, který dítě zastupuje v řízeních, kde dítě je účastníkem. Obvykle ovšem v takových řízeních (o výchově a výživě) vystupuje ještě kolizní opatrovník (§ 37 odst. 2. ZR). Jak je tomu v těchto případech s nezletilým rodičem – matkou dítěte? Domníváme se – vzhledem k tomu, co již výše bylo uvedeno – že podle § 94 obč. soudního řádu je **nezletilý rodič** tím, o jehož právech nebo povinnostech má být v řízení jednáno. Jeho způsobilost být účastníkem řízení je ovšem nutno posoudit z hlediska § 20 obč. soudního řádu v souvislosti s § 9 OZ. Pochopitelně, že interpretace a aplikace těchto ustanovení v konkrétním případě je třeba dále vykládat ve smyslu Úmluvy o právech dítěte čl. 12. V soudním řízení nelze přece pominout takovou nezletilou matku, která vzhledem ke svému věku a jemu odpovídající rozumové a volní vyspělosti může posoudit zájem svého dítěte, hájit svá práva a práva dítěte nebo naopak vyjádřit se k formě náhradní výchovy, která by pro ně byla vhodná. Navrhovaná novela rodinně právních předpisů dokonce výslovně upravuje souhlas nezletilého rodiče s osvojením jeho dítěte.

Pokud jde o vyživovací povinnost nezletilého rodiče, je třeba vycházet z toho, že zákon nároky či povinnosti související s plněním zákonné vyživovací povinnosti zásadně zletilostí či nezletilostí nepodmiňuje.

V budoucnosti by se event. mohly vyskytnout případy, kdy sám nezletilec by měl vlastní prostředky – např. výnos vlastního majetku, z nichž by mohl být vyživován a byly by natolik dostatečné, aby z nich mohl živit své dítě. Nakládání s těmito prostředky ovšem de lege lata podléhá výkonu poručenské funkce a dozoru soudu.

III. PODROBNĚJI K NĚKTERÝM OTÁZKÁM ŽEN PRODUKTIVNÍHO VĚKU

1. MANŽELSTVÍ

Ohledně manželství vypovídají, pokud jde o evropské poměry, velmi výmluvně *demografické* údaje o sňatečnosti. Po druhé světové válce až do konce šedesátých let byla ve vyspělých zemích vysoká úroveň sňatečnosti. Obvykle více než 90 % mužů i žen uzavřelo alespoň jednou v životě sňatek. Navzdory politickému rozdělení

⁷⁾ V podrobnostech srov. tamtéž str. 134 a násl.

světa rodinné chování pokud jde o sňatečnost – jeho základní rysy byly stejné jak v kapitalistických, tak v bývalých socialistických zemích⁸⁾.

V roce 1973 po zavedení novomanželských půjček byl dosažen v ČR absolutně nejvyšší počet sňatků (99 518) po druhé světové válce.

Šlo o dobu, kdy naopak počátek sedmdesátých let znamenal pro většinu vyspělých zemí konec jednotného rodinného modelu, jehož počátkem byl legální sňatek. Nová manželství mladých lidí byla nahrazována nesezdaným soužitím – „manžerstvím na zkoušku“, později se část faktických manželství stala alternativním rodinnou formou.⁹⁾

K prvním signálům ve změně sňatkového chování obyvatelstva dochází počátkem devadesátých let. V r. 1993 se projevilo jako charakteristické snížení intenzity sňatečnosti svobodných na 82 % u mužů a 88 % u žen. Tento pokles se zatím vysvětluje z velké části odkládáním sňatků, neboť průměrný věk při prvním sňatku vzrostl v r. 1993 na 25,4 let u mužů a 23,2 let u žen.

Ovšem i tak je zatím sňatkové chování populace České republiky vzdáleno od vzorů pozorovaných v západoevropských zemích, a to jak z hlediska intenzity (zatím vyšší), tak i časování sňatků (velmi nízký průměrný věk při sňatku).¹⁰⁾

Manželství, pro jehož vznik je stejně tak jako v jiných evropských státech stanovena právní forma (od r. 1992 fakultativní sňatek občanský), práva a povinnosti v oblasti osobní i majetkové a konečně pak způsob zániku (smrt, rozvod) je soukromoprávním vztahem zatím nebývalého společenského rozsahu a významu pro osobní život naprosté většiny národa. Manželství bylo akceptováno jako žádoucí forma rodinného soužití, bylo podporováno legislativou a zdůrazňována jeho stránka stabilizační, zejména vytváření jistějších poměrů pro děti, které se narodí individuální dvojici muže a ženy.

V našem středoevropském pojetí soužití muže a ženy charakterizovaném stránkou citovou, sexuálním a rodičovským chováním, kdy dvojice dospělých současně převážně sama (bez cizí pomoci) vytváří materiální (bytové, finanční – tj. existenční) předpoklady tohoto vztahu, jeví se manželství jako podstatně více žádoucí pro ženu – matku. Jak uvidíme dále, právní problematika určení otcovství je kontinuálně klasicky řešena na našem území téměř dvě stě let – manželskému otci automaticky svědčí domněnka otcovství přímo ze zákona. Vyživovací povinnost, která působí přímo ze zákona a určuje manželům, že mají mít za trvání manželství zásadně stejnou životní úroveň, významně zabezpečuje postavení ženy, která pečuje o dítě a domácnost, ovšem vyrovnává do určité míry nerovnosti, které vznikají v profesním uplatnění, kdy celostátní průměrné příjmy žen ještě nikdy nedostihly stejných hodnot s příjmy mužů. Ani v období bývalého socialistického státu nebylo možné (a ani to nebylo považováno za žádoucí), aby zabezpečování a materiální vyrovnávání životního standardu žen, zejm. matek přebíral na sebe stát. V tržní společnosti toto spíše bude ustupovat – což naznačuje již současná úprava sociálních dávek, jejichž výpočet a vyplácení se odvozuje od životního minima.

⁸⁾ Srov. Populační vývoj České republiky 1994, vyd. Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta UK, str. 12 a násl.

⁹⁾ Srov. tamtéž

¹⁰⁾ Srov. tamtéž

Tak se dostáváme v našem problému na určité rozcestí – budou ženy i nadále pociťovat potřebu, aby alespoň v době, kdy mají malé děti, byly právně zabezpečeny manželstvím, anebo dají přednost svazku volnějším – partnerskému, nesezdanému soužití – kdy event. některá majetková práva by partneři vzájemně upravovali smluvně a samozřejmě, pokud jde o otcovství ke společnému dítěti by též určovali souhlasným prohlášením vždy ad hoc? Odpověď na tuto otázku přinese teprve budoucnost. Současný depopulační trend nelze označit za takový, který by se již nezměnil. V současné době se do určité míry jeví názorové kolísání populace v otázce smyslu rodinného života a rodičovství.

V manželství vznikají tato práva a povinnosti: žít spolu, být si věrni, vzájemně si pomáhat, vytvářet zdravé rodinné prostředí. Dále vzniká i vzájemné zákonné zastupčí právo manželů (srov. §§ 18 a násl. zákona o rodině). Některé, zejména teoretické otázky povahy těchto práv jsou zajímavé – zejména pak v souvislosti s rozvratem a rozvodem manželství. Jde však vesměs o otázky, které v rámci zkoumaného tématu by se jevily jako značné podrobnosti, rozměňující základní problémy.

Teoreticky i prakticky jsou mnohem lépe „uchopitelné“ právní problémy, týkající se majetkových práv manželů. Právní úprava vzájemných majetkových vztahů manželů má v Evropě staletou tradici a základní směry její úpravy se ubírají několika proudy. Odpovídá to vlastně zásadně tomu, za jakou ekonomickou jednotku je rodina považována – jak se hospodářsky chová navenek i uvnitř vůči svým nezaopatřeným rodinným příslušníkům. Postavení manželů je tu obvykle dominantní, i když tomu tak nemusí být v historickém čase vždy.

Manželské majetkové režimy buďto vycházejí ze zákonného společenství manželů, a to různého rozsahu, nebo naopak ze zásadní majetkové oddělenosti. Obvykle však se připouštějí různé smluvně modifikace toho či onoho základního typu. I zde působí byť někdy poněkud omezená – zásada smluvní autonomie, typická pro soukromoprávní majetkové vztahy.

Těsně, nemodifikovatelné majetkové společenství se prakticky nemůže uplatňovat v kapitalistické společnosti volné soutěže. Vyskytovalo se ve státech s převážně agrární výrobou a ve státech socialistických. V bývalé ČSSR vyvrcholilo úsilí o co nejtěsnější vazbu společného majetku na manželství právní formou bezpodílového spoluvlastnictví manželů v r. 1964, kdy 1. dubna nabyl účinnosti občanský zákoník, upravující bezpodílové spoluvlastnictví manželů v § 143 a násl. Předchozí zákonné majetkové společenství manželů, které připouštělo určitou formu smluvní volnosti (tzv. smluvně modifikace – § 29 zákona č. 265/1949 Sb. o právu rodinném) bylo opuštěno a nahrazeno tehdy novou úpravou, která od svého vzniku dodnes je provázena kritikou části právní teorie, leč v praxi se svým způsobem, ve své době, projevila jako funkční. Tato úprava totiž znamenala značnou výhodu pro toho z manželů, který byl ekonomicky slabší – ať již z objektivních či subjektivních důvodů. Tato úprava v podstatě provedla důsledně zásadu rodinného, resp. manželského společenství – což ve vztahu mezi manžely plně morálně odpovídá principům i potřebám rodiny. Jiná je ovšem otázka majetkových vztahů k osobám třetím, které vlastně vůbec nezajímá a ani zajímat nemůže, čím je individuálně povinen ten který občan (fyzická osoba) vůči členům své rodiny.

Striktní majetkové společenství manželů je intenzivní záštitou a ochranou toho z manželů, který je ekonomicky, společensky „slabší“, bez ohledu na to, z jakých důvodů – nemoc, stáří, péče o děti, péče o osobu druhého manžela a event. další důvody.

Ukázalo se však, že v okamžiku, kdy se začínají jen „pootevírat dveře“ soukromého podnikání, což se stalo v našem státě těsně před r. 1989, nastává průlom do právní úpravy, umožňuje se modifikace, aby soukromé podnikání bylo uvolněno. (Srov. zák. č. 105/1990 Sb., o soukromém podnikání občanů).

Poté, když totalitní režim, socialistická společnost, politicky a právně zanikla po r. 1989, nedala na sebe dlouho čekat i novelizace občanského zákoníku, která mimo jiné přinesla i změny úpravy bezpodílového spoluvlastnictví. Je zřejmé, že v souvislosti s nástupem soukromého podnikání v bývalé podobě nemohlo obstát.

Současná právní úprava majetkových vztahů manželů není bez problémů. Jakmile manželé vnesou do úpravy svých vzájemných majetkových vztahů zákonem dovolené smluvené modifikace, může to v konkrétním případě svým způsobem ochránit druhého manžela před ztrátami utrpenými podnikáním manžela druhého. Na druhé straně ovšem, v případě hospodářských úspěchů manžela – podnikatele – může nastat situace, že druhý manžel, nepodnikatel, pečující o domácnost a společné děti, se na tomto úspěchu nebude nikterak hospodářsky podílet. Řešit toto dilema je velmi obtížné.

Bezpodílové vlastnictví manželů jako zvláštní druh spoluvlastnictví upravují § 143 – § 151 občanského zákoníku.

Uzavřením manželství vzniká bezpodílové spoluvlastnictví mezi manžely vždy. Jde o úpravu kogentní (donucující). Teprve poté, kdy bezpodílové spoluvlastnictví vznikne, připouští zákon (§ 143a), aby manželé za trvání manželství dohodou buď modifikovali jeho rozsah, jeho správu, anebo aby jeho vznik posunuli až ke dni zániku manželství. Uvedená kogentní povaha § 143a však nepřipouští dohodu ohledně majetku, který má být vnesen do manželství jedním z budoucích manželů či oběma ještě před uzavřením manželství (dohody tohoto druhu se někdy nazývají svatebními smlouvami). Pokud by proto manželé takovouto „svatební smlouvu“ ještě před uzavřením manželství uzavřeli, šlo by o právní úkon, který se přičií zákonu, resp. zákon obchází, a který je proto neplatný (§ 39).

Subjekty bezpodílového vlastnictví manželů mohou být pouze manželé, tj. osoby, které uzavřely manželství (§ 1 a násl. zák. č. 94/1963 Sb. ve znění pozdějších předpisů, zejména zák. č. 243/1992 Sb., jímž byl zrovnoprávněn církevní a civilní sňatek). Bezpodílové spoluvlastnictví manželů však vzniká i u manželství neplatného (§ 11 a násl. zák. o rod.). Zdánlivé manželství ovšem tento právní následek nemá. Bezpodílové spoluvlastnictví nevzniká mezi osobami, které spolu žijí, vedou společnou domácnost, poskytují si výživu (byť šlo z hlediska § 116 o blízké osoby), avšak manžely nejsou (druh a družka). Z kogentní povahy § 143 vyplývá, že druh a družka, avšak ani žádné jiné osoby, by mezi sebou nemohly ohledně společného majetku uzavřít nepojmenovanou smlouvu podle § 51, kterou by založily bezpodílové spoluvlastnictví. Tyto osoby mohou založit pouze podílové spoluvlastnictví.

Předmět bezpodílového spoluvlastnictví je vymezen v § 143, ledaže by manželé svou dohodou (§ 143a) vymezili tento předmět jinak.

V případě, že manželé dohodou neurčili něco jiného, platí, že vše, co může být předmětem vlastnictví a co bylo nabyto za trvání manželství některým z manželů, tvoří je-

jich bezpodílové spoluvlastnictví. Výjimku tvoří věci nabyté – byť za trvání manželství – děděním či darem, dále věci prokazatelně sloužící podle své povahy osobní potřebě jednoho z manželů či výkonu jeho povolání (a to i věci značné hodnoty) a konečně věci, vydané podle předpisů o restituci majetku. Posléze uvedené věci, vydané podle předpisů o restituci majetku, nepatří do bezpodílového spoluvlastnictví manželů jen za předpokladu, že byly vydány jednomu z manželů, který je měl ve vlastnictví ještě před uzavřením manželství nebo jemuž byla věc vydána jako právnímu nástupci původního vlastníka.¹¹⁾

Věci nabyté některým z manželů před uzavřením manželství nejsou předmětem bezpodílového spoluvlastnictví. Takové věci tvoří předmět jejich samostatného (výlučného, výhradního) vlastnictví.

Základní předmět bezpodílového spoluvlastnictví manželů tvoří jejich příjem, a to bez ohledu na to, z jakého zdroje tento příjem pochází (z pracovního poměru, podnikatelské činnosti, sociálního zabezpečení, autorské odměny, stipendia aj.). Kromě těchto základních příjmů vzniká bezpodílové spoluvlastnictví manželů i z jiných zdrojů. Především jde o výhry z loterií a sázek, plnění pojistných smluv, pokud bylo realizováno za trvání manželství (není při tom rozhodné, zda pojištěná věc je předmětem bezpodílového spoluvlastnictví manželů či nikoliv). Také jiná plnění, která se některému z manželů dostávají z titulu náhrady škody (náhrada věcných škol či ztráty na výdělku, resp. jiné škody), jsou předmětem bezpodílového spoluvlastnictví manželů. Pouze náhrada bolestného a náhrada za ztížení společenského uplatnění, jež jsou vázány výhradně na osobu poškozeného, do rámce bezpodílového spoluvlastnictví manželů nespádají.

Výše zmíněné příjmy náležejí do bezpodílového spoluvlastnictví manželů v celém rozsahu až v okamžiku, kdy byly jednomu z manželů vyplaceny. Do bezpodílového spoluvlastnictví manželů tudíž nepatří pouhý nárok na odměnu za práci, či nárok na jiný příjem. Je tomu tak proto, že závazkové (obligační) nároky netvoří předmět vlastnictví a tudíž ani předmět bezpodílového spoluvlastnictví manželů. Kromě hotových peněz mohou být předmětem bezpodílového spoluvlastnictví manželů i cenné papíry, které mohou být předmětem vlastnictví (např. akcie, vkladové listy). Peníze a ostatní věci, které náležejí do bezpodílového spoluvlastnictví manželů, jsou v praktickém životě ve stálém oběhu. To, co je za tyto prostředky nově získáno, popř. vyměněno, zůstává nadále předmětem bezpodílového spoluvlastnictví manželů. Protože i výtěžek z peněz a ostatních věcí, jež jsou jinak samostatným majetkem jednoho z manželů, náleží do bezpodílového spoluvlastnictví manželů, patří do něho i věci pořízené z tohoto výtěžku (výnosu). Pokud jde o vlastnictví k věcem či penězům, jež v okamžiku nabytí patřily do bezpodílového spoluvlastnictví manželů a později za trvání manželství dochází k jejich prodeji, výměně za jiné věci, resp. ke koupi nových věcí, zastává soudní judikatura toto stanovisko: Jakmile byla nová věc získána z prostředků, jež třeba jen částečně patřily do bezpodílového spoluvlastnictví manželů, je i nově nabytá věc jako celek předmětem bezpodílového spoluvlastnictví. Z toho vyplývá, že tomu tak není pouze tehdy, jestliže k získání nové věci nebylo ani částečně použito prostředků z bez-

¹¹⁾ Srov. Zákon č. 403/1990 Sb., o zmírnění následků některých majetkových křivd, ve znění pozdějších předpisů, zák. č. 87/1991 Sb., o mimosoudních rehabilitacích, ve znění pozdějších právních předpisů, zákon č. 229/1991 Sb., o úpravě vlastnických vztahů k půdě a jinému zemědělskému majetku, ve znění pozdějších předpisů.

podílového spoluvlastnictví. V posléze uvedeném případě zůstává nově získaná věc i nadále v samostatném majetku toho z manželů, jemuž původní věc náležela.

Předmět bezpodílového spoluvlastnictví mohou manželé za trvání manželství vymezit jinak dohodou (§ 143a).

Manželé mohou v průběhu manželství v první řadě dohodou zákonem stanovený rozsah bezpodílového společenství rozšířit. Manželé mohou za předmět bezpodílového spoluvlastnictví určit vše, co každý z nich samostatně vlastní včetně toho, co vlastnili již před uzavřením manželství.

Manželé však mají rovněž právo zákonem stanovený rozsah bezpodílového spoluvlastnictví zúžit. V tomto případě manželé bezpodílové spoluvlastnictví sice zachovávají, avšak v omezeném rozsahu. Z toho, co bylo řečeno však vyplývá, že dohodou tohoto druhu nemohou manželé existenci bezpodílového spoluvlastnictví vůbec vyloučit.

Obdobně se mohou manželé dohodnout i o správě společného majetku (§ 143a odst. 2).

Obě výše zmíněné dohody manželů (o rozsahu bezpodílového spoluvlastnictví a jeho správě včetně jejich změn, popř. zrušení) vyžadují ke své platnosti formu notářského zápisu (§ 143a odst. 3). Tyto dohody jsou vůči třetím osobám účinné jen tehdy, jsou-li jim co do obsahu známy (není rozhodné, jak se třetí osoba s dohodou seznámila – např. zda z úředního jednání, od manželů samých atd.; důkaz v tomto směru spočívá na manželích).

Dohodou manželů může být odložen vznik bezpodílového spoluvlastnictví až ke dni zániku manželství (§ 143a odst. 2). Dohodě manželů ponechává zákon v rámci smluvených modifikací možnost „odložení“ vzniku bezpodílového spoluvlastnictví až ke dni zániku manželství. Touto dohodou manželé vyjadřují, že si nepřejí, aby během trvání manželství mezi nimi působila právní úprava bezpodílového spoluvlastnictví. V tomto případě mezi nimi vzniká stejná právní situace, jako by mezi nimi bezpodílové spoluvlastnictví nevzniklo. Každý z nich až do zániku manželství (není rozhodné, kdy zánik nastane, zda smrtí nebo rozvodem), nabývá vlastnictví věcí pouze pro sebe. Teprve při zániku manželství budou do bezpodílového spoluvlastnictví spadat ty věci, které patřily některému z manželů v době zániku manželství a byly nabyty za trvání manželství (§ 143).

Bezpodílové spoluvlastnictví je jako forma majetkového společenství charakterizováno tím, že míra účasti obou manželů na něm není vyjádřena podílem. Proto každý z manželů je úplným vlastníkem každé společné věci, náležející do bezpodílového spoluvlastnictví, přičemž jeho vlastnictví je omezeno stejně úplným vlastnictvím druhého manžela.

Běžné záležitosti, týkající se společné věci, může vyřizovat každý z manželů. V ostatních záležitostech, tj. takových, které již charakter běžných záležitostí nemají, se vyžaduje souhlas obou manželů. Při posouzení, zda jde o běžnou záležitost či nikoliv, je třeba vždy vycházet z okolností a povahy jednotlivého konkrétního případu.

K prvnímu použití majetku v bezpodílovém spoluvlastnictví manželů při zahájení podnikání potřebuje manžel – podnikatel souhlas druhého manžela (není podmínkou, aby byl souhlas udělen písemně). K dalším právním úkonům, souvisejícím s podnikáním, však již souhlas druhého manžela nepotřebuje, a to i kdyby šlo jinak o neběžné záležitosti.

Bezpodílové spoluvlastnictví manželů k určité věci zaniká obvyklými způsoby zániku vlastnického práva, tj. prodejem, darováním, zničením věcí apod. Zánik bezpodílového spoluvlastnictví k určité společné věci však nemá vliv na trvání bezpodílového spoluvlastnictví manželů k ostatním věcem.

U toho je třeba rozeznávat zánik právního vztahu bezpodílového spoluvlastnictví manželů jako celku. V tomto případě zanikne bezpodílové spoluvlastnictví ke všem věcem, které je tvoří. Manželé po tomto zániku již věci do bezpodílového spoluvlastnictví dále nenabývají.

Zrušení společné domácnosti nemá za následek zánik bezpodílového spoluvlastnictví. Pokud manželé, kteří spolu trvale nežijí, nabývají dále věci, patří i takto nabyté věci do bezpodílového spoluvlastnictví (není rozhodující, zda je nabyt pouze jeden z manželů nebo oba společně).

Za trvání manželství může dojít k zániku bezpodílového spoluvlastnictví ze čtyř zákonem taxativně vymezených důvodů:

a) Soud zruší bezpodílové spoluvlastnictví manželů na návrh jednoho z manželů ze závažných důvodů, zejména jestliže by další trvání bezpodílového spoluvlastnictví odporovalo dobrým mravům (srov. i § 3).

Za závažný důvod se podle soudní judikatury např. považuje nehospodárné nakládání majetkem jedním z manželů na úkor druhého manžela, příp. i nezletilých dětí, alkoholismus jednoho z manželů, to, že manžel s rodinou trvale nežije a nezabezpečuje její potřeby atd. Je věcí posouzení konkrétního případu, zda jsou podle § 148 odst. 2 dány závažné důvody pro zrušení bezpodílového spoluvlastnictví či nikoliv. Z obecného hlediska lze říci, že jde o takové důvody, pro které institut bezpodílového spoluvlastnictví neplní svůj účel, kterým je zajištění rovnoprávného postavení obou manželů v majetkové oblasti. Tam, kde by kogentní právní úprava bezpodílového spoluvlastnictví poškozovala v rozporu s dobrými mravy zájmy některého z manželů a tím i jeho majetkové a celkové společenské postavení, je na místě, aby bylo možno další existenci bezpodílového spoluvlastnictví soudním rozhodnutím vyloučit. Rozhodnutí soudu podle § 148 odst. 2 má konstitutivní povahu s účinky ex nunc. Možnost uzavření platné dohody o zániku bezpodílového spoluvlastnictví je vyloučena. Ani soud nemůže v řízení podle § 148 odst. 2 schválit smír. Teprve poté, co soud pravomocně zrušil bezpodílové spoluvlastnictví manželů, lze je následně i vypořádat (§ 149, § 150).

b) Dalším důvodem zrušení bezpodílového spoluvlastnictví soudem je skutečnost, že jeden z manželů získal a má oprávnění k podnikatelské činnosti a druhý manžel, který takové oprávnění nezískal, se domáhá návrhem – žalobou u soudu – zrušení bezpodílového spoluvlastnictví (§ 148a odst. 2).

Z uvedeného výkladu je patrné, že ke zrušení spoluvlastnictví podle § 148 odst. 2 může dojít až poté, kdy bylo podnikatelské oprávnění uděleno jednomu, případně oběma manželům. Rozhodnutí o zrušení bezpodílového spoluvlastnictví nelze vydat předem.

c) Dalším důvodem zániku bezpodílového spoluvlastnictví manželů je uložení trestu propadnutí majetku v trestním řízení. K zániku dochází přímo ze zákona (§ 52 odst. 2 tr. zákona).

d) Zvláštním případem zániku bezpodílového spoluvlastnictví manželů, k němuž dochází též přímo ze zákona, je prohlášení konkursu podle zák. č. 328/1991 Sb., o konkursu a vyrovnání, ve znění zák. č. 122/1993 Sb., zák. č. 42/1994 Sb., zák. č. 74/1994 Sb., zák. č. 117/1994 Sb. a zák. č. 156/1994 Sb.

Vypořádat lze pouze bezpodílové spoluvlastnictví, které zaniklo. Vypořádáním bezpodílového spoluvlastnictví manželů zákon rozumí nejen to, že si manželé mezi sebou rozdělí věci, které spadaly do tohoto spoluvlastnictví, nýbrž že si zároveň vzájemně vypořádají všechny požadavky a dluhy, které vyplývají z bezpodílového spoluvlastnictví podle zásad stanovených v § 150.

Předmětem vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví je vše, co náleželo do tohoto spoluvlastnictví a existovalo v době jeho zániku, tj. zpravidla v den právní moci rozsudku o rozvodu manželství (nikoliv tedy v den faktického rozchodu manželů anebo v den, kdy soud rozhoduje o vypořádání). Tato doba je rozhodná i pro posouzení stavu věci (např. jejího stáří, kvality, míry opotřebení atd.). Při určení den věci je nutno vycházet z cen v době, kdy se provádí vypořádání (§ 154 odst. 1 OSŘ).

Ustanovení § 149 odst. 1 stanoví, že vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví se má provést podle zásad stanovených v § 150. Tyto zásady mají jak kvalitativní obsah, tj. určují, které konkrétní věci se mají dostat právě tomu kterému manželovi, tak kvantitativní význam, tj. určují výši podílů. Respektování těchto zásad je praktické při vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví soudem. Při vypořádání dohodou se lze od těchto zásad odchýlit.

Jde o tyto zásady:

a) Za východisko vypořádání je třeba považovat zásadu stejnosti – rovnosti (parity) podílů. Na základě dalších zásad stanovených v § 150 se však lze od zásady rovnosti podílů odchýlit.

b) Další zásada obsahuje dvě hlediska, která mohou v konkrétním případě ovlivnit výši podílu každého manžela. Je to jednak hledisko péče o rodinu, jednak hledisko zásluhy o nabytí a udržení společných věcí. Přitom platí, že větší zásluhu na nabytí společného majetku nelze jen bez dalšího přičítat tomu manželovi, který k tomu měl lepší předpoklady vzhledem ke svému vzdělání, schopnostem, zaměstnání, zdraví atd. Naproti tomu druhému manželovi nelze přičítat menší zásluhu jen proto, že při péči o rodinu a o děti a při obstarávání společné domácnosti nemohl vůbec či v plné míře využívat svých schopností a možností. Naopak alkoholismus, drogová závislost, závislost na hracích přístrojích (tzv. gamblerství), výkon trestu odnětí svobody či bezdůvodné opuštění domácnosti atd. mohou být vzaty do úvahy a vést ke snížení podílu tomu kterému z manželů.

c) Další významnou zásadou, k níž se při rozhodování o vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví přihlíží, jsou potřeby nezletilých dětí. Proto je významné, který z manželů má dítě po zániku manželství ve své výchově a péči. Tato zásada se ovšem neuplatní tam, kde bývalí manželé – rodiče dále vedou společnou domácnost. Při uplatnění této zásady jde o to, aby věci sloužící osobním potřebám nezletilých dětí byly přikázány tomu rodiči, do jehož výchovy a péče je dítě svěřeno (nikoliv však proto, aby se jeho podíl zvětšil o věci sloužící osobním potřebám dětí).

d) Poslední zásada, vyjádřená v § 150, odpovídá tomu, že za trvání manželství podléhají věci manželů různému vlastnickému režimu. Každý z manželů je konkrétně oprávněn požadovat, aby mu bylo uhrazeno to, co ze svého samostatného majetku vynaložil na společný majetek, a naopak je povinen nahradit to, co bylo ze společného majetku vynaloženo na jeho samostatný majetek. Předpokladem zápočtu podle této zásady je existence hodnot, ohledně nichž se má zápočet provést, v době zániku bezpodílového spoluvlastnictví manželů.

Vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví manželů se provádí jako tzv. vypořádání v širším smyslu. To znamená, že obdobně (analogicky) podle § 150 je nutno provést i vypořádání pohledávek a dluhů manželů, pokud vznikly za trvání manželství a bezpodílového spoluvlastnictví. Toto vypořádání se však týká jen vztahu mezi manžely, nikoli jejich vztahu vůči třetím osobám. Třetí osoby nejsou účastníky řízení o vypořádání. Proto jim zůstávají zachována jejich práva a tím event. i všechny případné námitky.

V těchto případech, kdy není možné, aby věci z bezpodílového spoluvlastnictví manželů rozdělení mezi manžely odpovídaly v plné míře výši jejich podílů, je nutno za účelem jejich spravedlivého vyrovnání stanovit, aby jeden z manželů doplatil druhému manželovi potřebnou částku v penězích.

Je třeba rozeznávat tři způsoby vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví manželů:

- a) dohodou bývalých manželů,
- b) rozhodnutím soudu,
- c) uplatněním zákonné domněnky (§ 149 odst. 4).

ad a) Vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví dohodou přichází v úvahu jako nejčastější případ vypořádání mezi manžely. Účastníci této dohody jsou, jak vyplývá z § 149 odst. 1 a 2, manželé.

Po rozvodu manželství vypořádávají své bezpodílové spoluvlastnictví dohodou bývalí manželé.

Pro dohodu o vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví manželů, pokud jde o věci movité, nestanoví zákon žádnou formu. Pokud se však taková dohoda týká i nemovitosti, musí mít písemnou formu a nabývá – a to ohledně nemovitosti – účinnosti až vkladem do katastru nemovitostí (§ 149a). Není-li podán návrh na vklad do katastru nemovitostí a vklad proveden, vypořádání v tomto směru není uzavřeno, takže možnost použití § 149 odst. 4 ohledně nemovitosti není vyloučena. Kromě výjimky týkající se nemovitosti lze dohodu o vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví uzavřít i konkludentně. Zákon však pamatuje na to, aby při této dohodě byl eventuálně vydán doklad o této dohodě (§ 149 odst. 2). Vydání písemného potvrzení o tom, jakým způsobem se manželé či bývalí manželé vypořádali, se lze – bez udání důvodu – domáhat soudně. Dohodu o vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví lze uzavřít i ve prospěch třetích osob – § 50 (např. děti z manželství).

ad b) Vypořádáním bezpodílového spoluvlastnictví soudním rozhodnutím lze z hlediska jeho použití v jednotlivých případech zániku tohoto spoluvlastnictví považovat za způsob nejobecnější. Je tomu tak proto, že tento způsob bude použit všude tam, kde k dohodě mezi bývalými manžely nedojde. Soud ani tu není vázán návrhy účastníků.

Soudní rozhodnutí má konstitutivní charakter. Reálné rozdělení věcí může soud za účelem spravedlivého vyrovnání zákonných podílů kombinovat s peněžitými částkami.

V případě zániku bezpodílového spoluvlastnictví smrtí jednoho z manželů připraví všechny potřebné podklady pro vynesení usnesení soudu, jakož i návrh na usnesení v rámci své činnosti notář, jenž je k projednání konkrétního dědictví pověřen (§ 175a a násl. OSŘ).

ad c) Poslední způsob vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví manželů, jehož podstata spočívá v uplatnění zákonné domněnky podle § 149 odst. 4, brání trvání nevypořádaného bezpodílového spoluvlastnictví po časově neomezenou dobu (nepřehlednost majetkových vztahů bez úpravy § 149 odst. 4 by se při nevypořádání zvýšila tehdy, jestliže by některý z rozvedených manželů mezi tím uzavřel další manželství). Touto úpravou se v zájmu jistoty a bezpečnosti občanskoprávních vztahů čelí nežádoucím majetkovým situacím mezi bývalými manžely spojeným vzhledem k uplynutí delší doby s obtížným dokazováním potřebných skutečností.

Zákon u tohoto způsobu vypořádání stanoví tříletou lhůtu počítanou od zániku bezpodílového spoluvlastnictví (tj. zpravidla od zániku manželství, srov. však i § 148 odst. 2, § 148a odst. 2, jakož i zvláštní případy zániku bezpodílového spoluvlastnictví manželů ze zákona), k tomu, aby si bývalí manželé své zaniklé bezpodílové spoluvlastnictví buď vypořádali dohodou anebo aby v této lhůtě podali u soudu návrh na zahájení řízení o vypořádání zaniklého bezpodílového spoluvlastnictví (není pak již rozhodující, kdy k vydání soudního rozhodnutí o smíru dojde).

Mají-li právní účinky této tříleté lhůty podle § 149 odst. 4 nastat, musí být splněny tyto podmínky:

- musí existovat nevypořádaný majetek, který tvoří bezpodílové spoluvlastnictví manželů (ať celý či část),
- oba manželé musí být naživu anebo od zániku bezpodílového spoluvlastnictví do úmrtí jednoho z nich musí uplynout tříletá lhůta (došlo-li totiž k zániku bezpodílového spoluvlastnictví manželů smrtí jednoho z nich, resp. jeho prohlášením za mrtvého, provádí se vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví, jak bylo uvedeno již výše, v řízení o dědictví – § 175a a násl. OSŘ),
- manželství musí zaniknout rozvodem anebo bezpodílové spoluvlastnictví musí být zrušeno rozhodnutím soudu podle § 148 odst. 2 nebo § 148a odst. 2, či zaniknout vyslovením trestu propadnutí majetku (§ 52 odst. 2 tr. zák.). V případě prohlášení konkurzu, vedoucího k zániku bezpodílového spoluvlastnictví manželů, je použití § 149 odst. 4 z povahy věci vyloučeno, protože zák. č. 328/1991 Sb. ve znění zák. č. 122/1993 Sb. stanoví pro tento případ zvláštní postup vypořádání.

S marným uplynutím uvedené tříleté lhůty spojuje zákon tyto právní účinky:

Ohledně movitých věcí podle § 149 odst. 4 platí nevyvratitelná právní domněnka, že manželé se vypořádali podle stavu, v jakém každý z nich výlučně jako vlastník užívá věci z bezpodílového spoluvlastnictví pro potřebu svou, své rodiny a své domácnosti. Užívá-li proto určitou movitou věc na konci stanovené tříleté lhůty pouze jeden z manželů (nemusí tak činit po celou tříletou dobu, nýbrž stačí i přiměřeně kratší doba, z níž však lze podle okolností usuzovat na trvalost užívání), přičemž se toto užívání neděje proti vůli druhého manžela, neboli jestliže se na konci tříleté lhůty vytvořil faktický

stav trvalého nerušeného užívání věci jen jedním z manželů, lze uzavřít, že tento manžel užívá věc výlučně jako vlastník pro potřebu svou, své rodiny a své domácnosti.

Nelze-li takovýto závěr o výlučném užívání věci manželem jako vlastníkem učinit (např. věc užívali oba manželé, event. i někdo třetí), stane se movitá věc předmětem podílového spoluvlastnictví, přičemž podíly obou manželů jsou rovné.

Věci nemovitě se stávají bez dalšího předmětem podílového spoluvlastnictví bývalých manželů; i tu jsou podíly bývalých manželů rovné.

Pokud jde o ostatní společná majetková práva a společné majetkové povinnosti bývalých manželů (společné pohledávky a dluhy), platí právní účinek nevratitelné domněnky stanovené v § 149 odst. 4 přiměřeně i na ně. Konkrétně to znamená, že i z těchto majetkových práv a povinností jsou napříště bývalí manželé ve vzájemném vnitřním vztahu oprávněni a zavázáni rovným dílem; tím ovšem nejsou nikterak dotčena práva třetích osob.

Teprve vypořádáním bezpodílového spoluvlastnictví zanikají společné majetkové právní vztahy mezi bývalými manžely definitivně. Nelze však vyloučit, že mezi bývalými manžely budou i po vypořádání nadále trvat společné majetkové vztahy (např. podílové spoluvlastnictví).

Pokud zaniklo bezpodílové spoluvlastnictví za trvání manželství, může být obnoveno jen soudním rozhodnutím (§ 151). K zahájení řízení je třeba vždy návrhu jednoho z manželů. Je na soudu, aby po zvážení všech okolností konkrétního případu podanému návrhu – event. i proti vůli druhého manžela – vyhověl, anebo návrh zamítl (§ 151).

Novela občanského zákoníku, připravovaná v letech 1995–96, počítala s novou úpravou soukromoprávních rodinných vztahů. Šlo o podstatnou změnu právní regulace majetkových vztahů manželů. De lege ferenda se uvažovalo o opuštění dosavadní konstrukce bezpodílového spoluvlastnictví manželů a jako základní, nikoli ovšem kogentní právní úpravu volit tzv. zákonné majetkové společenství. Zákonodárce chtěl vycházet z principu majetkového společenství manželů, svým rozsahem širšího, než bylo dosavadní bezpodílové spoluvlastnictví. Toto společenství se totiž nemá omezovat jen na společné vlastnictví k věcem, ale jeho předmětem mají být jak věci, tak i práva, jak aktiva tak i pasiva.

Na druhé straně ovšem návrh zákona připouštěl rozsáhlé možnosti smluvních modifikací, kdy je prakticky možno vyloučit majetkové společenství téměř vůbec až na to, že zákon předpokládá jistou minimální ochranu, pokud jde o obvyklé vybavení společné domácnosti. To by nemělo být ze společného majetku vyloučeno nikdy. Podstatnou změnou dosavadního právního stavu měla být možnost smluvní úpravy jiného rozsahu, správy či vzniku majetkového společenství. Novela předpokládala uzavření této smlouvy již před vznikem manželství.

Samozřejmě, že právní úprava nečinila žádný rozdíl mezi mužem a ženou ani v nově navrhovaném pojetí těchto vztahů. Pokud v konkrétních případech bude žena, starající se o domácnost a děti profesionálně nečinná, bez vlastních příjmů, bude muset bedlivě uvážít jakoukoli smluvní modifikaci svých majetkových vztahů v manželství. V tomto směru jsou pro každou ženu cenné přesné informace o právech a povinnostech, které by zabránily pro budoucnost ztrátě nároků, které by jí jinak byly zákonem zaručeny a kterých by se vlastně dobrovolně, byť z neznalosti, smluvně vzdala.

K novelizaci zatím nedošlo.

Dalším majetkovým právem je bydlení manželů. V detailech jde o právní otázky poměrně velmi složité, zejména v době, kdy dochází k transformaci vlastnických vztahů k nemovitostem, v nichž jsou byty obývané jednotlivci či rodinami. Právních titulů, na základě nichž se realizuje bydlení je řada – např. nájem bytu, vlastnictví domu nebo bytu a další. Důležité je uvědomit si, o který z titulů jde a čím je tedy společné bydlení manželů dáno. I v případech, kdy oběma manželům neplyne právo v bytě či nemovitosti (rodinném domě) bydlet z jejich spoluvlastnictví či jiného společného titulu, jsou vždy oba manželé chráněni předpisy práva rodinného (§ 18 a násl. zákona o rodině), které jim ukládají právo i povinnosti spoluzítí. Tak např. jen jeden z manželů je vlastníkem, tj. výlučným rodinného domku. Druhý manžel má, pokud manželství trvá, právo v tomto době bydlet a nemůže být tohoto práva fakticky či právní cestou zbaven. Mnohem složitější situace však nastává poté, co manželství zaniklo. Zde bezprostředně ovlivňuje další postup to, jaký právní titul vedl k tomu, že manželé byt obývali společně. Zákon se snaží maximálně chránit toho z manželů, který se stará po zániku manželství o nezletilé děti. Tento princip bude zřejmě sledován i pokud jde o budoucí vývoj. Na druhé straně ovšem – vzhledem k tomu, že smluvní volnost i pokud jde o bydlení se spíše bude uvolňovat, je třeba, aby ten z manželů (a bývá to obvykle žena), jehož právní situace pokud jde o další bydlení v dosavadním bytě společně užívaném by se mohla jevit ohroženější, byl toho pamětliv a dobře zvážil jakékoli smluvní projevy.

Konečně je třeba se zmínit o právu dědickém. Již téměř půl století neupravuje občanské právo ani společné závěti manželů, ani svatební smlouvy, jejichž součástí kdysi bývaly i smlouvy dědické. Pozůstalý manžel získal status zákonného dědice v první i druhé dědické skupině. Na druhé straně ovšem nikdy (na rozdíl od některých zahraničních úprav) nezískal status tzv. dědice neopomenutelného (§ 479 obč. zák.). Toto bylo vždy vysvětlováno tím, že po zániku manželství smrtí je pozůstalý manžel zabezpečen svým podílem z bezpodílového spoluvlastnictví a pokud jde o podíl zesnulého manžela zaručuje se mu sice dědění ze zákona (participuje event. s dalšími dědici), ovšem na druhé straně závětí může ho zůstavitel zcela z dědění vyřadit.

Je otázkou – a v praxi opět by se tato problematika mohla více týkat pozůstalých žen (už i proto, že jejich průměrný věk je delší než průměrný věk mužů), zda by přece jen neměl být i pozůstalý manžel zařazen mezi dědice neopomenutelné a to alespoň pokud jde o ono „obvyklé vybavení společné domácnosti“. Zejména ten z manželů, který se stará o domácnost a pečuje o děti, což bývá obvykle žena a event. nerozvážně přistoupil na dohodu značně zužující společné jmění manželů, by při dědění mohl vyjít naprázdno, když by zůstavitel pořídil o svém majetku závěť.

Tyto uvedené úvahy de lege ferenda ukazují na složitost problému rovnoprávnosti ve vztahu k realitě manželského a rodinného soužití a majetkových poměrů je provádějících. Tyto právní otázky jsou všude v evropských právních řádech složité a velmi citlivé. Zabývá se jimi rozsáhlá soudní praxe a často hluboce ovlivňují lidské chování tam, kde by měly převažovat především osobní vztahy, bezkonfliktnost a soulad rodinné intimity. To však právo samo o sobě nikdy nemůže ani vyřešit ani zaručit.

Osobně majetkovým právem je zákonná vyživovací povinnost. Všechny druhy vyživovací povinnosti se tak či onak dotýkají právního postavení. Ani tady zákon až na

jednu výjimku nečiní rozdíl mezi mužem a ženou. Jen příspěvek pro matku neprovdanou za otce dítěte (tj. úhrada nákladů spojených s těhotenstvím a se slehnutím a výživné pro ni po dobu jednoho roku) se týká jen ženy (podrobněji bude o této problematice pojednáno dále).

Za trvání manželství tomu z manželů, který buďto vůbec není schopen sám si obstarat prostředky pro svou existenci, anebo si je nedovede obstarat v potřebné míře, vzniká právní nárok na to, aby ho zabezpečil jeho manžel. Zákon k tomu výslovně stanoví, že životní úroveň manželů má být zásadně stejná. Jde tedy o vzájemnou, zákonnou vyživovací povinnost. Většinou, jak v průběhu let ukázaly různé výzkumy, o domácnost a děti pečují především v převážné míře ženy. V naprosté většině, pokud není jeden z manželů výdělečně činný, jde o ženu. Ale též v ostatních případech, kdy oba manželé jsou výdělečně činní, péči o děti a domácnost se věnuje převážně žena. Tato činnost – byť někdy opovrhovaná – je společensky záslužná a život rodiny je zatím bez ní nepředstavitelný. Jaká je hodnota (ekonomická) této práce, postačí porovnání s obdobnými placenými službami, které provozují různé firmy (hlídání dětí, domácí péče o nemocné, uklidové práce, event. kuchařské práce). Jestliže oba manželé mají průměrný příjem ze své pracovní (či podnikatelské) činnosti a jeden z nich, zpravidla žena, kromě toho zabezpečuje svou práci chod domácnosti a péči o děti, pak je hodnotově její přínos (ekonomický) pro rodinu mnohem vyšší, než přínos manželův. Toto zjištění u mnoha žen dnes vede k nespokojenosti a k tomu, že požadují, aby se manžel na práci v domácnosti podílel v adekvátním rozsahu. Existuje okruh žen, které sice neodmítají zásadně péči o domácnost a děti, ale odmítají péči o manžela, pokud on sám není ochoten k určité vstřícnosti a reciprocitě. Uvědomují si totiž, že za „služebné“ práce by muž musel mimo rodinu zaplatit značnou sumu peněz. Jestliže nadto jde o manžela, který tráví větší část svého volného času „s kamarády“ v restauracích, či jinými zábavami, event. nějakými svými „koníčky“, které nepředstavují žádný přínos pro rodinu, pak se toto chování stává zdrojem manželského nesouladu a ženy odmítají běžné potřeby (praní, žehlení, vaření) pro manžela zabezpečovat.

V praxi se obvykle obracely na soud o stanovení výživného provdané ženy, které manžel opustil (odešel ze společné domácnosti), ale nerozvedl se a ony samy buď pro nemoc, invaliditu či stáří nebyly schopny výdělečné činnosti, event. prostředky ze sociálního zabezpečení či nemocenského pojištění byly nedostatečné. Také se však vyskytovaly a vyskytují takové případy, kdy ženám znemožňuje výdělečnou činnost péče o dítě útlého věku nebo o dítě dlouhodobě nemocné či invalidní. V tržní společnosti budou ovšem k těmto případům bezesporu přibývat ještě další – zejména takové, které souvisejí s nezaměstnaností žen. Na druhé straně je ovšem třeba upozornit na to, že se budou též vyskytovat případy, kdy jeden z manželů má vlastní majetek, který poskytuje pravidelný výnos. Tu by zřejmě bylo možno poukazovat na to, že v takovém případě vyživovací povinnost druhého manžela nepřichází v úvahu. Péče o společnou domácnost a společné dítě manželů, pokud se jí věnuje jen jeden z manželů, je ovšem něčím, čeho se druhému manželu dostává navíc, jde o služby, které by eventuálně jinak musel zaplatit.

I v případě soudního řízení o určení výživného pro manžela za trvání manželství může být na místě použití odst. 2 § 96 zák. o rodině, kdy soud výživné nepřizná přesto, že nárok existuje, protože by to odporovalo dobrým mravům (např. manželka

bezdůvodně opustila manžela a společnou domácnost a posléze se ocitla bez prostředků a možnosti si je opatřit).

V případě vyživovací povinnosti bude její „majetková“ stránka v tržní společnosti podstatně více vystupovat do popředí. Tu je ovšem třeba upozornit, že na rozdíl od smluvních modifikací, které se předpokládají pro individuální úpravu společných majetkových vztahů manželů, pokud jde o dohody ohledně výživného, je smluvní autonomie značně omezená. Je tomu tak proto, že základem tohoto vztahu je speciální osobní vztah – manželství. Práva a povinnosti vznikají jeho subjektům přímo ze zákona a oni jimi mohou nakládat jen takovým způsobem, který zákon dovoluje. Ostatní je zakázáno. Tedy např. nemohou se práv plynoucích z vyživovací povinnosti vzdát.

Rozvod manželství je společenským jevem k němuž dochází téměř výlučně v období produktivního věku ženy.

Rozvod manželství znamená v naší úpravě jedině možný způsob zrušení manželství za života manželů.

Rozvodovost se stala vážným společenským problémem bývalé totalitní společnosti, ale ani v současné době nelze konstatovat, že manželské vztahy jsou stabilnější. Situace se v podstatě nezměnila, o čemž vypovídají statistické údaje z posledních let.

„Absolutní počet rozvodů se v celém poválečném období v České republice zvyšoval a dosáhl maxima v r. 1990 (32 055 rozvodů). Tento nárůst nelze zdůvodnit vzestupem počtu sňatků (ten se naopak v předcházejících letech snižoval), ani pomalým růstem absolutního počtu existujících manželství. Příčiny lze hledat nejen v hodnotové orientaci lidí, ale i ve vnějších podmínkách života a v poměrně snadné dostupnosti rozvodu. Významnou roli také hraje nízký věk snoubenců v době prvního sňatku, časté uzavírání manželství z důvodu těhotenství partnerky a rostoucí počet a podíl existujících druhých a dalších manželství. Pokles počtu rozvodů na počátku 90. let vedl k optimistickým úvahám o nově nastupujícím trendu stabilizace rodin a tím snižování úrovně rozvodovosti, v nových podmínkách, avšak již v r. 1993 došlo k opětovnému zvýšení počtu rozvodů, a to na úroveň srovnatelnou s roky 1985 – 1989. Hrubá míra rozvodovosti dosáhla maxima v roce 1990, kdy počet překročila hranici 3 rozvodů na 1 000 obyvatel (předtím 1987 a 1989). Vzhledem k téměř konstantnímu počtu obyvatel v letech 1990 – 1993 pak hodnoty hrubé míry rozvodovosti byly určovány počtem realizovaných rozvodů.¹²⁾

Index rozvodovosti (tj. počet rozvodů porovnaných s počtem sňatků v daném roce) činil v roce 1990 na 100 sňatků 35 rozvodů a v roce 1993 se tento počet zvýšil na 46 rozvodů.

Podrobnější informaci o postoji žen k rozvratu a posléze k rozvodu jejich manželství podávají údaje o zahájení řízení o rozvod. Právní úprava od r. 1950 totiž neumožňuje podávání společného návrhu na rozvod manželství. Proto je rozvod typickým sporným řízením, kde jedna strana je navrhovatelem, druhá pak odpůrcem. Procesní předpisy však již v padesátých letech umožňovaly vyslovení souhlasu s rozvodem, což

¹²⁾ Srov. Populační vývoj ČR 1994 – Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta UK, str. 19

pak znamenalo některé další procesní následky. Konsensuální rozvod však až do současné doby právní úprava nepřipustila. Návrhy de lege ferenda jsou však v této době již v souvislosti s připravovanou novelizací rodinného práva podány. Po několik desítek let jsou tudíž sledovány údaje o tom, kdo je navrhovatelem rozvodu. Jako zcela jednoznačný se ukázal posléze se stabilizující trend převažující iniciativy žen, pokud jde o zahájení rozvodového řízení. V posledních letech a v současné době jsou navrhovatelkami rozvodu zhruba ze dvou třetin ženy. Tuto rozvodovou „aktivitu“ žen však nelze přeceňovat, neboť většina rozvedených manželství (okolo 90 %) je nakonec ukončena se souhlasem obou partnerů¹³⁾

K tomu by bylo možno uvést i některé údaje z minulosti. V roce 1964 z celkového počtu 16 802 rozvodů (uvedený údaj je za celou bývalou republiku, tj. včetně Slovenska) podaly návrh na rozvod v 9 125 případech ženy. Z toho výdělečně činných bylo 7 983, v domácnosti 951, ostatních 191. V roce 1969 z celkem 23 936 rozvodů byla žena navrhovatelkou v 13 284 případech, z toho v 11 742 případech šlo o ženu výdělečně činnou, 1 512 bylo v domácnosti, ostatních 28 (srov. Radvanová a kol. – Žena a právo, Orbis 1971, str. 83).

Je otázkou nakolik jde o to, že skutečnost, kdo návrh na rozvod sepiše (sám či pomocí zmocněného právního zástupce – advokáta) a předloží soudu je pouze formální záležitostí, nebo zda přeče jen příčiny vedoucí k rozvratu manželství, či jiné okolnosti – psychika ženy, chování mužů apod. – neovlivňují rozvodové chování žen více, resp. jejich vůli dosavadní právní stav ukončit. Přitom jsou velké skupiny žen, jejichž naděje na to, že uzavřou další, nové manželství, je minimální. O tom svědčí údaje o neúplných rodinách, vytvářených po rozvodu jedním z rodičů a dítětem. Zřejmě je k této „iniciativě“ častěji vede způsob života rodiny, kdy se žena cítí využívána a přitom více manželem zrazována, když on svůj volný čas a často i finanční prostředky využívá pro své záliby, dokonce i k zaplacení erotických služeb. Klienti erotických salonů jsou v naprosté většině muži a to muži ženatí. Také násilí v rodině, opilství, hrubého napadání členů rodiny, někdy dokonce i se zbraní v ruce se dopouštějí především muži, jakožto fyzicky silnější osoby. V mnohých případech nesplňují muži ženskou představu o psychickém citovém vztahu, jehož projevy ženy předpokládají i v manželství a spojují jej se svým erotickým životem. Značná část mužů tuto potřebu nemá, zejména sexuální styky omezují především na jejich fyziologickou stránku.

Dlouhodobě nejčastěji uváděnou příčinou rozvratu manželství se stoupající tendencí je rozdílnost povah a názorů. V roce 1991 bylo z této příčiny rozvedeno 40 % manželství, v roce 1992 již 43 %. Druhou nejčastěji uvedenou příčinou je pak nevěra – ze strany muže 15 % případů, ze strany žen 13 %. Tato příčina rozvodu má klesající zastoupení, dříve byla uváděna v pětině případů. Jako třetí nejčastěji zastoupený důvod rozvodu je udáván alkoholismus mužů (10 %). Nezájem o rodinu je také především záležitostí mužů (8 % případů v r. 1991).¹⁴⁾

Teorie a do určité míry i praxí, alespoň první roky poté co zákon o rodině nabyl účinnosti, byl pocítován nedostatek výslovné ochrany toho z manželů, který se odůvodněně rozvodu svého manželství brání. Vina na rozvratu a rozvodu manželství již

¹³⁾ Srov. str. 22 tamtéž

¹⁴⁾ Srov. Populační vývoj ČR 1994 – str. 22, Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta UK

nadále není upravena a ani jiný právní důvod pro zamítnutí návrhu na rozvod manželství není v zákoně obsažen. Postupně bylo zjednodušeno i rozvodové řízení, takže posléze, když docházelo k porovnávání našich rozvodových předpisů se zahraničními, zejména z vyspělých demokracií (např. Francie, SRN, Rakousko a další) shledávala zejména teorie určitou „chudost“ naší úpravy. K tomu přistupuje dále i poměrně slabá ochrana zájmů nezletilého dítěte v souvislosti s rozvodem manželství.

Právní ochrana toho z manželů, který se oprávněně rozvodu brání, je nejen problémem existenčním – tj. problémem většinou žen, které jsou zabezpečeny především svým manželstvím. Ukazuje se, že takových rozvádějících se žen je menšina (podle toho, co uvádí statistika o počtu žen – navrhovatelek rozvodu). Ochrana toho z manželů, který se oprávněně rozvodu brání (např. manžela nevinného), pokud je v zákoně výslovně stanovena, vyjadřuje i morální stránku tohoto problému, kterou znalo již římské právo „nemo audiatur turpitudine sua allegans“ (nebude vyhověno tomu, kdo poukazuje na vlastní hanebné chování).

Zřejmě se však bude opakovat přístup známý již z předchozí kodifikace, který je obvykle vyjadřován poukazem na požadavek „nekomplikovat rozvodové předpisy, lidé se rozejdou tak jako tak“. De lege ferenda se uvažuje v současné době jen o event. materiální kompenzaci „minulého“ manžela, ponecháním výživného po dobu tří let po rozvodu na úrovni výživného manžela nerozvedeného. Přístup zákonodárce se v tomto směru, bude-li tato úprava přijata, jeví jako spíše hokynářský, než vyjadřující obecně morální principy demokratické společnosti.

Pokud jde o rozhodování o právech a povinnostech rodičů a jejich výkonu po dobu po rozvodu, dostáváme se tu k jedné velmi významné otázce, kde realita postavení ženy – matky, rozvádějící se manželky dosti specificky vyniká.

„Počet rozvádějících se manželství s nezletilými dětmi vzrostl v České republice od roku 1960 téměř třikrát a v letech 1991 – 1993 bylo z úhrnu rozvádějících se manželství 72 % s nezletilými dětmi. Přes polovinu rozvádějících se manželství s nezletilými dětmi představovaly rodiny s jedním dítětem a jejich zastoupení se ve sledovaném období plynule zvyšovalo. V porovnání s počátkem 60. let však zastoupení rozvádějících se manželství s jedním dítětem zůstávalo téměř konstantní. Podíl zanikajících rodin se dvěma nezletilými dětmi se pohyboval kolem 38 %, jejich zastoupení se od 60. let zvýšilo nejvíce. Naopak s úbytkem počtu dětí v rodinách klesá i podíl rozvádějících se manželství se třemi i více dětmi. V letech 1991 – 1993 připadalo na každé rozvádějící se manželství v průměru 1,5 dítěte mladšího 18 let. Podíl rozvádějících se manželství bez nezletilých dětí se v průběhu času příliš neměnil a ve sledovaném období představovala tato manželství kolem 28 % všech rozvádějících se manželství“.¹⁵⁾

V praxi soudů převažuje, že dítě je po rozvodu svěřeno matce. Tu někdy je tato praxe populisticky napadána argumenty, že značná část soudců jsou ženy, a že především feminizace soudů je příčinou uvedených výsledných soudních rozhodnutí. Tato argumentace je naprosto neopodstatněná, je totiž jen výsledkem konkrétních reálných skutečností, z nichž rozhodování soudů musí vycházet.

¹⁵⁾ Srov. Populační vývoj ČR 1994, str. 21, Vyd. Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta UK

Přítom právě v těchto případech jde o děti nejtěplejšího věku, těsně svými potřebami a péčí spjatých především s matkou. Protože zákon požaduje, aby při rozhodování či schválení dohody rodičů, kterému z nich bude svěřeno dítě do výchovy, byl především chráněn zájem dítěte, ovlivňuje právě útlý věk dítěte rozhodnutí soudu. Dále však je možno poukázat i na to, že nejen v této skupině rozvodů, ale též v dalších skupinách, kdy jsou děti starší, většinou k rozvodu manželé přistupují již svým způsobem „dohodnuti“. Některé důvody, které vedly k rozvratu manželství a byly na straně muže (zejména alkoholismus) a vyskytují se čteněji naopak nedovolují soudu, aby takovému člověku dítě svěřil (alkoholik, násilník apod.). Samozřejmě, že pak opticky, formálně, zejména pak z údajů o některých rodinách, se jeví, že svěřování dítěte do péče matky je stereotypem, který vychází z vůle soudu. Při bližším zkoumání vidíme, že je tomu jinak – naopak volní projev soudce je ovlivněn skutečnostmi, které je povinen mít při svém rozhodování na zřeteli.

Poslední otázka, kterou při rozvodu lze označit za problém týkající se spíše ženy (i když i zde zákon vychází plně ze zásady rovnoprávnosti), je *vzájemná vyživovací povinnost bývalých manželů po rozvodu jejich manželství*. Zákon tuto vyživovací povinnost (nazývá ji příspěvkem na výživu rozvedeného manžela) upravuje pro takového rozvedeného manžela, který není schopen sám se živit. Důvody, které k tomuto existenčnímu stavu vedou, jsou v praxi různé – může to být věk, nemoc, invalidita, ale také péče o dítě (útlého věku, invalidní) či nezaměstnanost.

Svého času byla vedena diskuse o rozsahu této vyživovací povinnosti, protože zákon ji původně omezoval jen na výživu nutnou. Později novela zákona o rodině v r. 1983 rozšířila vyživovací povinnost po rozvodu na „přiměřenou výživu“. S tímto zabezpečením rozvedeného manžela se počítá i de lege ferenda a novinkou by měla být zákonná možnost vypořádat se, pokud jde o výživné, do budoucnosti jednorázovým odpustným.

Informovanost, zejména žen, o výživném po rozvodu by opět měla být velmi dobrá, zejména tam, kde manželé přistoupí k rozvodu po vzájemné dohodě (pokud bude taková úprava přijata). Tu by potřebný manžel měl vždy dobře uvážit veškerý obsah dohody, včetně výživného po rozvodu.

2. ALTERNATIVNÍ FORMY RODINNÉHO SOUŽITÍ

I v druhé polovině tohoto století zůstává rodina v mnohém ohledu základním elementem v kterékoli společnosti. Rodinné hodnoty jsou však ovlivňovány mnoha faktory – politickým a regionálním kontextem (počítaje v to zejména přežívající tradicionalismus), pracovním zařazením zejména žen, modelem sexuálního vztahu, způsobem trávení volného času apod. Hodnoty jsou integrální součástí všech aspektů lidského života, jak na úrovni individuální, tak na úrovni sociální. Hodnoty prostupují sociálními strukturami, institucemi, organizacemi a povoláními. Žádná lidská bytost nemá právo nutiti své vlastní individuální hodnoty druhým, což je důvodem nejvášnivějších sporů o otázkách hodnot a víry.

Ani rodinné hodnoty nezůstaly ušetřeny těchto sporů. Tu však nejde o pouhé akademické debaty na úrovni teoretické, ale většinou již o reakce na existující skutečnost – velmi rychlé proměny a změny „rodinného chování“, které se naprosto reálně pro-

jevují v takových ukazatelích, jakými jsou sňatečnost, rozvodovost, ale zejména též porodnost a s ní související populační vývoj národů event. konkrétních geopolitických celků.

V Evropě se poměrně rychle rozšířil názor, který považuje rodinu za institut zastaralý, odporující individualistickému pojetí existence člověka, jeho individuální odpovědnost za sebe sama a pragmatickému poslání jeho jsočnosti. Tento životní postoj motivuje k životu mimo rodinu, samostatně a bez dětí. Pokud přesto tito lidé z různých, obvykle velmi konkrétních a pragmatických důvodů manželství uzavírají, charakterizují je sami pro sebe především jako „partnerství“, sjednané mužem a ženou jako „partnery“ podle jejich vlastních specifikací, bez vztahu k tradičním rodinným hodnotám, založeným na sexualitě, stálosti a výchově dětí. Tyto postoje ovlivňuje především rozvoj blahobytu ve státě (lidé jsou oprošťováni od běžných materiálních starostí) a zejména emancipací žen, které neakceptují ztrátu své profese a jejího vykonávání ani poté, kdy uzavřou manželství a mají děti. Jednotlivci v tradičních demokratických státech jsou stále více samostatní ve svém jednání a jsou méně ovlivňováni rodičovskými autoritami či náboženským přesvědčením, které mnohde tradicionelně hluboce chápání rodinných hodnot ovlivňovalo.

Naopak tradiční pohled na rodinu, založenou manželstvím, v ní vidí základ struktury ostatních širších společenských vztahů. Především rodina, která člověka od narození usměrňuje, předvádí mu vzory chování a uvádí ho do širších společenských struktur, je pevným bodem, jistotou, o kterou se člověk opírá ve všech stadiích svého života, tedy poté, kdy rodinu, z níž pochází, opouští a zakládá svou vlastní rodinu. Ale i zastánci tohoto názoru nemohou nevidět vývoj, který probíhá a úroveň interpersonální a sdílené odpovědnosti ve vztahu k rodině se vyvíjí pod vlivem kritických diskusí a sociálních změn.

Je zajímavým zjištěním, že ve období totalitní společnosti byla rodina, a to zejména manželská, jak už bylo zmíněno, značně podpořena a vzor stoupající rozvodovosti manželství bylo stále populární a všeobecně přijímáno jako žádoucí forma soužití muže a ženy.

Již na počátku posttotalitního období dochází k určitému pohybu, který zřejmě bude pokračovat a který bychom mohli označit za odklon od manželství a jinému způsobu života. Bude zřejmě přibývat žen a mužů, kteří nezaloží trvale ani společnou domácnost s partnerem, kterého by pro to zvolili. Bude ale také přibývat partnerských soužití bez manželství (u nás dosud nazývané soužitím druhá a družky), které by se jevilo navenek jako vztah relativně trvalý, osob společně hospodařících v jedné domácnosti a event. pečujících o společné děti, či dítě (dětí) druhého partnera. Další alternativou rodinného soužití je soužití jen jednoho z rodičů ve společné domácnosti s dítětem (nazývané někdy rodina neúplná) či rodina monoparentální.

Postupným vývojem se poměry, pokud jde o alternativní formy rodinného soužití, mění poměrně pomalu. V úplných rodinách se závislými dětmi žila více jak polovina populace, přitom však postupně se snižoval význam úplných rodin s dětmi na celkovém počtu domácností (toto ovlivnilo pokles plodnosti obyvatelstva). Naopak počet neúplných rodin se postupně zvyšuje – např. více jak na dvojnásobek vzrostl za posledních 20 let počet neúplných rodin s dvěma dětmi jako výraz častějšího rozpadu úplných rodin s dvěma dětmi.

Pro problematiku postavení ženy je pak především zajímavý ukazatel složení neúplných rodinných domácností se závislými dětmi podle věku osoby v čele (v tis.):¹⁶⁾

Sčítání	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49	50-59	60+nezj.	celkem
1980 M	0,9	0,9	2,4	3,1	3,3	6,2	4,0	2,8	22,7
Ž	24,6	24,6	29,5	33,8	31,2	35,7	15,4	10,9	181,1
1991 M	0,4	1,4	2,2	3,0	5,4	11,6	3,5	2,7	30,2
Ž	4,1	24,3	30,8	33,5	45,6	63,3	10,8	11,5	223,9

Pokud jde o tzv. nesezdaná soužití, jsou k dispozici poměrně podrobné údaje. Jejich shrnutí uvádí:

Faktická manželství podle věku a rodinného stavu v roce 1991:

Věk	MUŽI				ŽENY			
	svobod	ženatí	rozv.	ovdov.	svobod	vdané	rozv.	ovdov.
Absolutní počty								
15-19	460	2	8	0	1902	11	46	1
20-24	3466	49	519	3	4540	117	1805	81
25-29	4238	100	2764	18	2635	155	4877	364
30-34	3582	147	5531	75	1560	156	7009	845
35-39	3575	173	8855	176	1370	171	9045	1645
40-44	2984	173	10110	329	1145	166	8880	2194
45-49	1920	117	7392	330	701	125	6103	2196
50-54	1441	99	4949	485	494	97	3440	2312
55-59	1192	98	3767	743	348	55	2317	2662
60-64	971	93	2850	1146	285	62	1540	2877
65-69	684	67	1960	1454	226	46	933	3023
70	625	97	1591	3183	224	41	539	3282
+ nezj	11	0	6	2	11	0	3	2
Celk.	25149	1215	50302	7944	15441	1202	46537	21484
Do 34 let v %	46,7	24,5	17,5	1,2	68,9	36,5	29,5	6,0

¹⁶⁾ Populační vývoj 1994 - Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta UK v Praze.

Faktická manželství v roce 1991 podle rodinného stavu¹⁷⁾

MUŽI

ŽENY	svobodní		ženatí		rozvedení + ovdovělí + neudáno		celkem	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
svobodné	8349	9,8	247	0,3	6845	8,1	15441	18,2
vdané	333	0,4	187	0,2	682	0,8	1202	1,4
rozv. + ovd. + neodáno	16467	19,4	781	0,9	51043	60,1	68291	80,4
celkem	25149	29,6	1215	1,4	58570	69,0	84934	100,0

Konečně pro úplnost je třeba uvést, že v České republice se zvyšuje i podíl osob žijících osaměle, bez partnera a dětí. Tradičně zde mělo v této skupině vždy vyšší zastoupení starší obyvatelstvo, a to především ženy – vdovy. Podrobnější studium údajů získaných při sčítání lidu dochází k poznatku, že se zvyšuje kategorie této specifické skupiny domácností. Dřívější vyhraněnost v kategorii starších osob, zvláště ovdovělých žen se snižuje a zároveň svou váhu zvyšuje především kategorie rozvedených osob.¹⁸⁾

Nejvíce praktických právních problémů může nastat ženě při soužití druhá a družky, zejména pak žijí-li v této společné domácnosti děti. V oblasti majetkové, bytové a vyživovací povinnosti nevznikají pochopitelně ženě – družce taková práva, jako manželce. Pokud by si chtěla zajistit jistotu ve svém právním postavení v těchto otázkách, musela by postupovat smluvní cestou. Dohodnout lze podílové spoluvlastnictví (§ 137 a násl. OZ), společný nájem bytu (§ 700 OZ), event. zajistit rentu smlouvou o důchodu podle § 842 a násl. občanského zákoníka. Zejména ovšem společné bydlení může s sebou nést určité právní problémy pro toho z partnerů, který by chtěl mít jistotu, že nemůže být svým partnerem z bytu „vyhnán“. Na to musí pamatovat zejména ženy s dětmi, které se k partnerovi přistěhují a opustí svůj, dosud právem obývaný byt. Partner by si měl – pokud to přichází v úvahu a je to možné, zajistit alespoň podnájem např. v domku svého druhá apod. Nepříznivá bytová situace velmi ovlivňuje mobilitu lidí, protože mít právně zajištěno vlastní bydlení je pro každého, zejména pak pro ženu s dítětem základní, životně rozhodující předpoklad slušné lidské existence.

Pokud jde o dědění, je s ním již několik desítek let v těchto faktických vztazích v občanském právu počítáno. Zákonnými dědici jsou mimo jiné také osoby, které žily se zůstavitelem ve společné domácnosti po dobu nejméně jednoho roku před jeho smrtí a které z toho důvodu pečovaly o společnou domácnost nebo byly odkázány vý-

¹⁷⁾ tamtéž

¹⁸⁾ Srov. tamtéž

živou na zůstavitele (§ 474 OZ). Jde ovšem o druhou dědickou skupinu, která přichází v úvahu až poté, jestliže v první skupině nedědí některý z potomků zůstavitelových – tj. nejen dítě, ale též vnuk či pravnuk, který by event. mohl v této skupině být jediným dědicem. Zákon ovšem nevyklučuje, aby zůstavitel pořídil o svém majetku pro případ smrti závěti, např. i ve prospěch svého partnera (druha). I pro tento případ ovšem platí ustanovení § 479 OZ o tzv. neopomenutelných dědicích, kteří vždy mají v rozsahu stanoveném zákonem v dědění přednost.

Přes současnou právní diversifikaci postavení v manželství či v partnerském soužití mimo manželství (druh, družka) bude zřejmě trend narůstání počtu alternativních forem rodinného soužití pokračovat a budou v České republice objektivně působit stejné vlivy, jako v jiných částech Evropy. K dalším změnám dojde, až se zlepší bytová situace a trh s byty uvolní mobilitu lidí, taktéž samo bohatnutí společnosti zapůsobí na rodinné chování. Přitom nemusí jít o to, na co poukazují kritici sociální politiky, praktikované v některých tzv. sociálně-tržních státech – totiž na to, že stát poměrně masivně podporuje finančně zejména rodinu s dětmi, bez ohledu na to, zda rodiče jsou manžely, zda jde o osamělou matku či otce apod. Naopak – depopulační trend, ke kterému nyní dochází, ovlivní ony ženy, které realizovaly mateřství spíše z prestižních důvodů – aby se nelíšily od „žádoucího modelu ženy – matky a úspěšné pracovnice“. Tyto ženy volí ve svobodné společnosti svobodnější a individuálnější způsob života, než který jim nabízí manželská rodina, pokud se dokáží samy dobře majetkově a výdělečně zabezpečit. Diskuse o rodinných hodnotách se bude v naší společnosti dále rozvíjet a slovo mladých žen, v jejichž rukou je osud další generace v příštím tisíciletí, bude hodně znamenat.

3. MATEŘSTVÍ

Individuální mateřství je jedinečným fenoménem, který se všemi jej provázejícími atributy zásadním způsobem odlišuje ženu od muže v jeho základní lidské roli, zachování lidského rodu, jeho reprodukci. Všechny problémy lidské společnosti existují jen pokud existuje tato společnost sama – dokud díky lidské matce reprodukuje potomstvo. Otcovství není vázáno na individualitu zplazení. V podstatě ho omezuje jen požadavek monogamního manželství a rozmnožování skrze tuto právní, řízenou formu reprodukčního chování lidí. Samy možnosti plození jsou ovšem rozsáhlé, jak ukazují zkušenosti arteficiálního oplodňování a do určité míry díky technickému pokroku nejsou omezeny na krátký okamžik pohlavního spojení (kopulace). Získané sperma lze po dlouhou dobu uchovávat zmrazené (stejně jako zmrazená, oplodněná embrya). Teoreticky tedy, kdyby šlo jen o samotný jev biologického rozmnožování lidstva, postačil by mnohem menší počet mužů k tomu, aby reprodukce byla zajištěna.

Rodičovství však je současně jevem kulturním – společenským vztahem, má různé stránky – psychické, hospodářské, sociálněprávní –, bez jejichž naplnění není vývoj lidského jedince od novorozence po dospělého člověka představitelný.

Objektivně ovšem, pokud hledíme na reprodukci lidského rodu, její fungování jako na základ celé další problematiky existence lidstva či existence různých částí jeho geopolitických kultur, je žena se svými biologicky omezenými schopnostmi porodit jen určitý počet dětí, v podstatě nezastupitelná.

Tento prastarý problém provází lidský rod po celou dobu jeho existence. V současné době lidstvo dosáhlo největšího počtu obyvatel, přičemž populační problémy se diametrálně liší na území jednotlivých kontinentů. Zatímco na územích těch kontinentů, kde se nacházejí státy s málo vyvinutou průmyslovou produkcí a specifickou, kulturní a náboženskou tradicí, neustále přibývá obyvatel (Indie, Jižní Amerika, Čína, Afrika, atd.), naopak ve vysoce civilizovaných, průmyslově rozvinutých zemích, v podstatě tzv. zemích bohatých, je zatím trvalý depopulační trend. Jak již bylo zmíněno, Česká republika k těmto zemím patří v posledních letech. Různé údaje – jak o počtu narozených dětí, tak i o počtu potratů – vypovídají o tom, že ženy mnohem důsledněji přistupují samy k rozhodování o svém mateřství. V posledních letech totiž nejen poklesl počet narozených dětí, ale současně došlo i k poklesu umělých přerušování těhotenství.

Počty a složení interrupcí podle rodinného stavu žen

Rodin. stav	Počty				Složení v %			
	1990	1991	1992	1993	1990	1991	1992	1993
Vdané	79377	76283	66939	47308	74,1	74,0	71,6	68,1
Svob.	17844	17263	17533	15042	16,7	16,7	18,8	21,7
Rozv.	9015	8778	8195	6505	8,4	8,5	8,8	9,4
Ovdov.	894	800	768	543	0,8	0,8	0,8	0,8
Celkem	107130	103124	93435	69398	100,0	100,0	100,0	100,0

Počty a složení interrupcí podle úrovně vzdělání žen¹⁹⁾

Úroveň dosaž. vzděl.	Počty				Složení v %			
	1990	1991	1992	1993	1990	1991	1992	1993
Zákl.	28913	24647	21094	14937	27,0	23,9	22,6	21,5
Stř. bez mat.	34183	35322	33301	25144	31,9	34,3	35,6	36,3
Stř. s mat.	37786	37057	33657	25208	35,3	35,9	36,0	36,3
Vys.	6248	6098	5383	4109	5,8	5,9	5,8	5,9
Celkem	107130	103124	93435	69398	100,0	100,0	100,0	100,0

V letech 1990 – 1993 byla svého času čekávána nová demografická „vlna“, protože do reprodukčního věku vstoupily silné populační ročníky z let 1970 – 1973, kdy došlo k populačnímu „boomu“ na našem území. Tyto roky máme již za sebou, a můžeme

¹⁹⁾ Srov. tamtéž

exaktně konstatovat, že nejen k nové demografické vlně nedošlo, ale naopak jsme svědkem poklesu narozených o 7 %. Na tomto poklesu se kvantitativně podílelo hlavně snížení počtu narozených prvních a druhých dětí.²⁰⁾

Do popředí zájmu se v posledních letech dostala opět legitimita narozených dětí, neboť pokles úrovně plodnosti vdaných žen a vzestup úrovně plodnosti nevdaných žen se projevil ve zvyšujícím se podílu dětí narozených mimo manželství. Tento podíl přesáhl v roce 1992 hranici 10 %. V porovnání s rokem 1990 (8,6 %) se jeho hodnota zvýšila do roku 1993 téměř o polovinu na 12,7 %. Je možné, že se na zvýšení mimomanželské plodnosti začala významněji podílet i nejmladší věková skupina žen 15 – 19 letých. Vezmeme-li v úvahu, že této věkové skupiny se výraznější pokles intenzity plodnosti zatím nedotkl, může mít stabilita četnosti předmanželských koncepcí souvislost se zvyšováním úrovně mimomanželské plodnosti. Kromě růstu počtu svobodných matek lze zároveň předpokládat, že se bude intenzivněji zvyšovat počet dětí narozených v neformálních svazcích. Podle odhadu pro rok 1993 zůstala nejvyšší úroveň mimomanželské plodnosti ve věkové kategorii 25 – 29 letých žen, avšak k nejrychlejšímu růstu došlo ve věkové skupině 20 – 29 letých žen. Plodnost nevdaných žen se tak stává významnou součástí snižující se úhrnné plodnosti.

Míry plodnosti vdaných a ostatních žen (na 1000 žen ve věkové skupině)²¹⁾

Věková skupina	Vdané ženy			Ostatní ženy		
	1990	1991	1993 odhad	1990	1991	1993 odhad
15–19	507,2	514,5	508	8,6	11,0	12
20–24	263,5	259,4	236	27,6	30,1	33
25–29	120,6	114,7	108	34,1	38,6	40
30–34	39,8	38,4	39	25,0	25,4	25
35–39	11,3	11,2	11	11,0	10,8	11
40–44	1,6	1,7	1	2,0	2,2	2
45–49	0	0,1	0	0,0	0,0	0
15–49	68,3	67,0	61,8	13,2	14,5	16,3

Nyní již jen stručně k tomu, co specifického v právní úpravě by se mělo projevit ohledně vzniku právního vztahu matky a dítěte.

Její právní postavení je dáno v podstatě automaticky tím, že dítě porodí. Tato skutečnost, předpokládaná jako natolik notoricky známá a pravdě odpovídající, nebyla za-

²⁰⁾ Srov. tamtéž str. 30

²¹⁾ Srov. tamtéž

tím ani výslovně v zákoně vyjádřena. Nový pohled na danou právní problematiku vrhá ovšem nová možnost, jak může k těhotenství a porodu dítěte dojít – že totiž bude ženě implantováno do dělohy oplozené vajíčko (fertilizace in vitro), které ovšem vyprodukovala jiná žena. Znamená to tedy, že geneticky je matkou dítěte žena jiná. Ta, která absolvuje těhotenství a porod funguje vlastně jako živý lidský inkubátor sloužící vývoji embrya v lidského jedince. Koho, kterou ženu v tomto případě považovat za matku si položila již dříve právní teorie, ale i nepravníci (Komise paní Warnockové, Bendova komise v SRN a další). Výsledky diskusí vyzněly vesměs ve prospěch tzv. matky biologické, tj. té, která dítě porodila. I nově připravovaná úprava rodinně právních vztahů uvažuje takto výslovně tuto otázku upravit.

S právním postavením ženy – matky dítěte, jejím mateřstvím, velmi úzce souvisí i právní problematika otcovství k dítěti.

V naší současné úpravě (§ 51 a násl. zákona o rodině) předchází velmi stabilizovaný, klasický přístup již od platnosti obecného občanského zákoníka – právní systém tří domněnek otcovství, tj. domněnky otcovství manžela matky, dále muže, který s matkou souhlasně prohlásí své otcovství a konečně otcovství muže, který souložil s matkou v tzv. rozhodné době a soud na základě toho jeho otcovství určil za předpokladu, že se žalovanému nepodařilo uvést závažné důvody, které jeho otcovství vylučují.

Všechny domněnky jsou předpokládány jako vyvratitelné důkazem opaku, prokázaném před soudem v řízení o popření otcovství.

Snaha zákonodárce po celá léta se projevuje v tom, aby maximálně bylo umožněno rodičům dítěte se jimi stát i po stránce právní. Pokud v paternitních sporech je třeba provádět speciální dokazování, má dnešní soud značné možnosti opatřit vysoce odborné znalecké posudky (např. hematologický posudek zkouškou HLA systému nebo DNA diagram). Tím se samozřejmě značně snižuje možnost nepravdivé výpovědi matky dítěte a křivého nařčení otce.

V současné době je de lege ferenda v návrhu nové právní úpravy vyhověno připomínkám, které směřují k odstranění určité nerovnoprávnosti muže a ženy při třetí domněnce otcovství. Návrh novely totiž přiznává žalobní právo (podat návrh na určení otcovství) i domnělému otci. Teoreticky – pokud by objektivní důkazy prokázaly jeho otcovství (tj. nebylo by zřejmé možné jen jeho vyloučení jako otce), tak by soud žalobce za otce určit musel, a to i proti vůli matky. Ve všech případech bude se však soud muset vyrovnat s problémem dokazování skutkového základu třetí domněnky, totiž, že došlo k souloži mezi žalobcem a matkou dítěte. Lze si totiž představit, že tam, kde žalobu podá domnělý otec, půjde ze strany matky o hluboký nesouhlas s jeho otcovstvím a její ochota před soudem podat potřebné důkazy bude nulová.

Rodičovská práva a povinnosti nesou zásadně oba rodiče zcela rovnoprávně, není tu žádných výjimek, ať jde o děti narozená z manželství či mimo manželství rodičů.

Tu v podstatě žádných problémů není, nastávají event. jenom tehdy, když rodiče spolu nežijí – o tom již byl podán výklad v souvislosti s rozvedením. Obdobně pak může taková – věcně stejná – situace nastat v případech, kdy rodiče spolu nežijí z jiných důvodů (nejdou rozvedeni, ale fakticky se rozešli, nikdy spolu nežili apod.). Na to pamatuje § 50 zák. o rodině, přičemž rozhodování, pokud jde o výkon rodičovských

práv, je stejné jako pro dobu po rozvodu, stejně je tomu pokud jde o vyživovací povinnost.

Potřeby matky dítěte, které se zvyšují v souvislosti s těhotenstvím, slehnutím a osobní péčí o novorozence a dítě útlého věku vůbec, jsou zabezpečeny matce provdané jejími nároky z vyživovací povinnosti mezi manžely. Jinak je tomu v případě, že matka za otce dítěte provdaná není.

Již zákon o právu rodinném č. 265/1949 Sb., upravoval nároky matky za otce dítěte neprovdané (§ 76, 77), vzniklé v souvislosti s jejím mateřstvím. Tehdy obsahem nároku byla úhrada nákladů spojených s těhotenstvím, se slehnutím a dále pak nákladů na úhradu osobních potřeb, čímž se rozuměla výživa. Zákon pak omezil toto výživné na dobu tří měsíců. Výslovně však dále bylo upraveno, že z důvodů zvláštního zřetele hodných mohl soud povinnost otce dítěte poskytovat výživné matce jejich společného dítěte rozšířit i nad tuto dobu. Konečně zákon upravoval ještě nárok na úhradu nezbytných jiných výdajů nebo mimořádné majetkové újmy, které vznikly matce bez její viny těhotenstvím nebo slehnutím. Muselo jít o výdaje nebo újmy, které vznikly bez viny matky. Výdaje, které těhotenstvím nebo slehnutím vznikly, musely být přímým důsledkem těhotenství nebo slehnutí (např. onemocnění následkem těhotenství nebo porodu) nebo muselo jít o mimořádné majetkové újmy, které matce vznikly jako důsledek těhotenství nebo slehnutí (např. úplná nebo částečná ztráta pracovní způsobilosti). Zákon ukládal otci, aby přispěl matce dítěte na úhradu uvedených nákladů, resp. majetkové újmy. Otcí nebyla uložena povinnost zaplatit za všech okolností celé uvedené náklady nebo újmy. Zákon v tomto směru stanovil, že se tak má stát „jak slušnost žádá“. Tím se rozumělo, že poměr jakým mají oba na úhradu nákladů resp. újmy přispět, má určit soud podle volného uvážení, aby to odpovídalo nejen výdělečným a majetkovým možnostem obou účastníků, ale i zvláštním okolnostem případu. Nárok se promlčoval do tří let ode dne slehnutí. Slehnutím se rozumí nejen porod, ale i jiné ukončení těhotenství.

Dále mohl soud, jak stanovil zákon, uložit „prozatímním opatřením“ (§ 77 zák. o právu rodinném) tomu, jehož otcovství je pravděpodobné, aby potřebnou částku poskytl předem. K zahájení tohoto řízení bylo zapotřebí návrhu těhotné ženy.

Současná úprava nároků matky dítěte vůči otci dítěte, za něhož není provdaná, se v některých směrech od dřívější úpravy liší. Důvody toho, proč rodinné právo téměř půl století tyto nároky upravuje, zůstaly stejné, ačkoliv v průběhu let se podstatně zlepšilo zajištění neprovdané matky ze strany sociálního zabezpečení i nemocenského pojištění, přesto zákonodárce setrval na názoru, že matka dítěte v souvislosti s těhotenstvím a porodem má zvýšené nároky a výdaje a v tomto směru vyžaduje i zvýšenou ochranu. Právní ochrana matky, jejíž nároky zákon stanoví a umožňuje jejich uplatnění, ve svých důsledcích znamená i zlepšení sociální situace narozeného dítěte, protože matka je méně ohrožena propadem ve svém sociálním postavení a tím se zlepšují její možnosti osobně o dítě pečovat.

Zákon o rodině nároky matky neprovdané za otce dítěte do určité míry zjednodušil, resp. zúžil. Naopak dobu trvání nároku na výživné podstatně prodloužil, a to na jeden rok. Ale též pokud jde o rozsah tohoto příspěvku na výživu lze konstatovat rozdíl ve prospěch matky dítěte. Rozsah příspěvku je stanoven tak, že žalovaný otec dítěte je povinnen přispět přiměřeně na úhradu výživy, tj. tak, aby hmotné zajištění mat-

ky se v podstatě přibližovalo stavu, jaký má těhotná matka v manželství – pochopitelně vždy v konkrétním případě s přihlédnutím ke schopnostem a možnostem povinného a odůvodněným potřebám oprávněné matky. Zákon ovšem použil pojem „přiměřeně“, proto rozdíl mezi zajišťováním ženy provdané a neprovdané za otce dítěte existuje. To proto, že jen provdaná žena má nárok na to, aby životní úroveň její a jejího manžela byla zásadně stejná.

Zákon o rodině nemá ustanovení obdobné tomu, které uváděl zákon o právu rodinném, že totiž je možno přiznat i náhradu mimořádných nákladů, spojených s těhotenstvím a slehnutím matky.

O tento příspěvek podle § 95 zák. o rodině může tedy u soudu žalovat jen žena, která za otce provdána není, může žádat úhradu nákladů spojených s těhotenstvím (zejména na ošacení, dopravu, event. i některé léčebné úkony, které nehradí pojišťovna) a výživné po dobu jednoho roku.

Přítom je nerozhodné, zda na příspěvek je po dobu těhotenství a po porodu odkázána, že pobírá sociální nebo jiné dávky (státní podporu, nemocenskú, mateřský příspěvek). Pokud jde o výklad pojmu náklady spojené s těhotenstvím a porodem je třeba upozornit na to, že náklady na pořízení výbavičky (kočárku a dalších potřeb) pro dítě pod tento pojem nespádají, ale je k nim třeba přihlédnout při vyměřování výživného pro dítě (srov. R 25/67).

Ve druhém odstavci § 95 zákona o rodině je upraven zvláštní případ předběžného opatření. Na rozdíl od odstavce prvního, jehož obsah, jsme uvedli výše, je zde povinným muž, jehož otcovství je pravděpodobné. Zjišťuje se tedy pouze, zda žena, která návrh podala, je těhotná, zda došlo mezi ní a označeným otcem k pohlavnímu styku a zda od tohoto styku uplynula doba odpovídající stupni jejího těhotenství. Žena v tomto případě žádá o poskytnutí celkové částky, která by zajistila úhradu nákladů spojených s těhotenstvím a slehnutím a výživou ženy po dobu jednoho roku, jakož i výživou dítěte po dobu 26 týdnů. V tomto případě tedy spadá pod výživné pro dítě i úhrada potřebné výbavičky pro dítě.

Nárok podle § 95 odst. 2 nemůže uplatnit matka již narozeného dítěte, ale jenom žena v těhotenství. Narození dítěte pak samozřejmě nebrání věcnému vyřízení návrhu, pokud byl učiněn před slehnutím. Podmínkou nároku není potřebnost ženy očekávající narození dítěte.

Z různých praktických hledisek je třeba rozeznávat, obrátí-li se na soud těhotná žena a žádá o přiznání potřebné částky na pravděpodobném otci, anebo jde-li o matku již narozeného dítěte, která uplatňuje své nároky proti otci dítěte. Tak např. v prvním případě lze přiznat těhotné ženě jednorázové plnění, ale podle okolností případu, není vyloučeno, aby bylo určeno výživné v částkách opěťujících se. V případě druhém jde vždy o částky opěťujícího se plnění, kdy je v budoucnosti umožněno změnit soudní rozhodnutí, dojde-li ke změně poměrů podle ust. § 99 odst. 2 zákona o rodině (tj. musí jít o změnu podstatnou ať již na straně osoby povinné či osoby oprávněné).

V souvislosti s přibývajícím počtem nesezdaných soužití mohou vznikat různé situace, pokud jde o náklady na zajištění potřeb ženy – matky v náročném období těhotenství, slehnutí, šestinedělí a dalšího období útlého věku dítěte. Lze předpokládat, že v relativně stabilizovaných vztazích partnerů, kteří ač nejsou manžely, mají společné dítě, o které se starají ve společné domácnosti, fakticky uhrazují své potřeby společně,

pomáhají si a v podstatě vedou stejný život, jako by byli manželzy, toto ustanovení většinou nebude frekventovat. Jde totiž o ustanovení, vyjadřující konflikt vztahů muže a ženy, kteří spolu přivedli na svět dítě a nejsou schopni se dohodnout na základních otázkách hmotného zajištění jeho existence a zajištění hmotných předpokladů plnění potřebné péče ze strany matky.

Toto ustanovení se bude tedy uplatňovat (stejně jako dosud) v případech, kdy k rodičovství došlo ve vztazích spíše nestabilních či takových, které se rozpadly, ačkoliv až do okamžiku otěhotnění ženy partnerský vztah fungoval.

Pokud matka hodlá své nároky vůči otci, za něhož není provdaná uplatnit, musí tak učinit do tří let ode dne slehnutí. Tato lhůta je promlčecí, hmotněprávní, proto podléhá obecnému režimu, upravujícímu běh promlčecí lhůty. Upozorňujeme na to proto, že zejména v souvislosti s tím, jak proměnlivé faktické partnerské soužití může někdy být – např. partneři, kteří se před narozením dítěte rozešli, po jeho narození opět obnoví společnou domácnost a otec bude zajišťovat výživu matky i dítěte, ale např. nevyrovná ostatní náklady. Posléze se domácnost a soužití opět rozpadne, apod. V takových a podobných případech je v zájmu matky i dítěte, aby měla přehled o tom, jak oba partneři přispívali na společný život rodiny, aby event. včas uplatnila nároky, které jí vznikly a nebyly splněny.

I na tomto příkladě se ukazuje, že neformální rodinné soužití tj. bez manželství si ce nabývá na oblíbenosti, ale může přinášet v soukromoprávní majetkové sféře řadu problémů, jejichž řešení mnohdy může končit až před soudem.

Nakonec bych chtěla upozornit na významnou skutečnost, která rodinné chování, především žen, značně pozměňuje ve srovnání s dobou v první polovině tohoto století.

Sledované údaje prokazují, že na jedné straně se prodloužilo životní období žen, kdy mohou otěhotnět a porodit dítě (poklesl věk pohlavní zralosti a klimakterium nastává o několik let později). Teoreticky by tedy mohly ženy rodit cca od 13 let do 50 – 51 let, téměř tedy čtyři desítky let. Skutečnost je ale taková, že porod prvního dítěte je situován před třicátý rok věku ženy a pokud vůbec ještě následuje druhý porod, dochází k němu u nás v posledních desetiletích do třicátého roku věku ženy. Jak tomu bude v budoucnosti můžeme jen odhadnout.

Je možné, že ženy budou chtít mít děti ve věku pozdějším (což by byla značná nevýhoda pro tyto děti, podle našeho názoru), anebo budou situovat narození dětí spíše mezi 20 – 30 rokem věku, jako je tomu tradičně doposud. Jedno se však zdá v našich poměrech téměř jisté – že totiž je nenávratně historií, kdy ženy porodily během dvaceti let své plodnosti v průměru 8 – 12 dětí, někdy i více, tedy rodily průběžně po celé své fertlní období. Dále pak je třeba konstatovat, že mateřství již není takovou samozřejmostí, která k ženě patří bez dalšího. Tento trend bude mít pochopitelně další společenské důsledky, v soukromém právu se bude snižovat frekvence vzájemných a společenských vztahů, mající základ ve vztazích osobních (příbuzenských, manželských a obdobných) a bude čím dále více vynikat stránka majetková, provázená rozšiřováním autonomie chování. Jaké další důsledky pro ženu a event. její mateřství tento vývoj s sebou přinese, to je těžké dnes odhadovat.